

Boekbesprekingen

Alver, Bente Gullveig. *Creating the source through folkloristic fieldwork. A personal narrative.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1990. (FF Communications, 246). 164 p.; ISBN 951-41-0606-7.

Veldwerk ondergaat hetzelfde lot als huishoudelijk werk: het wordt door degenen die het niet doen als een gemakkelijk werkje beschouwd en heeft dus geen status, aldus Alver, die daar duidelijk een andere mening over heeft. Veldwerk wordt volgens haar, als het goed gebeurt, gestuurd door het onderzoeksproces. De onderzoeker wil immers door middel van het veldwerk antwoorden op zijn vragen krijgen.

Dit boekje is een pleidooi voor het verrichten van veldwerk (de kwalitatieve methode) voor de bestudering van de hedendaagse cultuur. Het schetst Alvers ervaringen in de afgelopen twintig jaar met het verrichten van veldwerk in de Scandinavische landen en in Afrika. Het boek bevat daarnaast een zevental oorspronkelijk in het Deens verschenen artikelen die zij op basis van dit veldwerk in deze periode heeft gepubliceerd.

“Niets in mijn volkskundige opleiding had mij geïnspireerd om eigentijdse verhalen te verzamelen. Wij moesten ons met het verleden bezighouden”, stelt zij vast, sprekend over haar studietijd aan de universiteit in Oslo in het begin van de jaren '60. Menig volkskundige zal dit bekend voorkomen. Terwijl Alver zich intensief met archiefmateriaal over hekserij bezighield, groeide bij haar de behoefte om meer te weten te komen over de mensen die in heksen geloven en os als heks worden beschouwd. Ze begon daarom in haar geboorteplaats in Denemarken oude mensen te bezoeken, maar dat bleek een zeer moeilijk begin, want de informanten bleven haar primair als een dorpsgenote beschouwen. Beter verging het haar in het naburige dorp. Alvers onderzoekswerk concentreert zich op de praktijken en opvattingen van genezers en patiënten, duivelvereerders, helderzienden. Zij beschrijft hoe ze met de mensen in contact komt, hun vertrouwen wint, welke 'fouten' ze maakt en welke problemen de contacten met deze mensen haar opleveren. De kwestie van de distantie en betrokkenheid van de onderzoeker vereist een permanente waakzaamheid. Speciaal het kwalitatieve onderzoek naar de geloofsopvattingen van mensen ligt zeer gevoelig omdat dit het geestelijk leven van mensen beroert. Volgens Alver kan dergelijk onderzoek dan ook alleen goed worden uitgevoerd indien de onderzoeker sympathie voelt voor zijn zegspersonen. Het gevolg hiervan is dat zij bepaalde onderwerpen niet met deze methode zou wensen te onderzoeken.

Alver is er niet op uit de lezer te voorzien van allerlei handige tips voor het verrichten van veldwerk. Toch is haar boek zeer informatief voor wie onderzoek verricht naar de hedendaagse cultuur. Het heeft, overeenkomstig Alvers opvatting van de kwalitatieve methode, een zeer persoonlijk, soms intiem karakter. Dit geldt zowel voor de verbindende tekst als voor de artikelen zelf, die sterk beschrijvend zijn. Deze laten zien hoe noodzakelijk het is om zelf grondig veldwerk te verrichten ten einde een goed inzicht te krijgen in hedendaagse culturele verschijnselen. – Ton Dekker.

Bibliografie historisch boerderij-onderzoek 1983-1990. Samenst. E. Doelman & M.L.C. van Zuylen. Arnhem/Amsterdam: Stichting Historisch Boerderij-onderzoek / P.J. Meertens-Instituut, 1991. 132 p.; f15,90; ISBN 90-70103-14-1 / 90-70389-33-9.

Deze bibliografie, het derde deel van de *Bibliografie historisch boerderij-onderzoek*, biedt een geografisch geordend overzicht van ruim 700 publikaties op het gebied van het Nederlandse historisch boerderij-onderzoek uit de periode 1983-1990. Eerdere delen van de bibliografie verschenen in 1971 (voor de periode tot 1970, samengesteld door B. Wander) en in 1984 (voor de periode 1971-1983, samengesteld door W. Bos). De opzet van dit deel is iets

gewijzigd ten opzichte van de vorige delen. Zo werd literatuur over archeologie en nederzettingsgeschiedenis niet meer opgenomen. Publikaties over de bewoningsgeschiedenis van boerderijen hebben daarentegen nu wel een plaats gekregen, omdat gebleken is dat deze belangrijke achtergrondinformatie kunnen bevatten voor bouwhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek in ruime zin. De uitbreiding van het aantal titels die hiervan het gevolg was, deed de samenstellers besluiten een verfijndere geografische indeling toe te passen, hetgeen de overzichtelijkheid zeker ten goede komt. Het register op aardrijkskundige namen kon daardoor vervallen. Wel zijn er registers op trefwoorden, boerderijnamen en persoonsnamen. Verhelderend zijn de korte annotaties bij de titels; behalve een samenvatting van de inhoud geven deze ook informatie over het voor de publikatie gebruikte bronnenmateriaal. – Hester Dibbits.

Blok, Anton. *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774)*. Amsterdam: Prometheus, 1991. 460 p., tab., diagr., krt.; f55,- (pb.), f75,- (geb.); ISBN 90-5333-041-0 (pb.), 90-5333-047-x (geb.)

Om twee redenen, die niets te maken hebben met de kwaliteit van het te recenseren werk, bekruipt mij het gevoel dat ik niets origineels erover kan zeggen. Ten eerste heeft Bloks boek direct na verschijnen in diverse media ruime aandacht gekregen, waarbij alle mogelijke punten van waardering en kritiek de revue zijn gepasseerd. Ten tweede heeft de auteur reeds in een aantal artikelen aan het eind van de jaren '70 zijn voorlopige conclusies met betrekking tot de Bokkerijders prijsgegeven, waarop ook een wetenschappelijke discussie is gevolgd (naar het eerste artikel, in het *Tijdschrift voor criminologie* 1978, verwijst hij nu niet eens). Kennelijk heeft Blok het onderwerp vervolgens een tijdje laten rusten; thans ligt de definitieve publikatie in boekvorm voor ons.

De opzet van het werk volgt een ingenieus patroon dat zowel chronologisch als thematisch van aard is. Het eerste hoofdstuk schildert de regio waarin de bendes opereerden, de staatkundig sterk verbrokkelde driehoek tussen Roermond, Maastricht en Aken, en geeft een korte voorgeschiedenis. Het tweede hoofdstuk gaat in op de beeldvorming over de Bokkerijders in de literatuur van de afgelopen tweehonderd jaar. Lokale geschiedschrijvers neigden ernaar om de benedeleden als buitenstaanders voor te stellen: zwervers en gedeserteerde soldaten bijvoorbeeld, waarbij hoogstens een enkele ingezetene zich zou hebben aangesloten. Blok toont overtuigend aan dat de bronnen een ander verhaal vertellen. Bijna alle benedeleden waren geworteld in het gebied waarbinnen ze opereerden. De hoofdstukken drie t/m vijf zijn vervolgens gewijd aan de drie opeenvolgende fasen van het bendewezen in de Landen van Overmaas. Deze narratieve sequens laat de thematische structuur intact, aangezien elk der drie periodes een specifieke aard had. Zo domineerden in de eerste fase, rond 1740, de vilders binnen de bende, hetgeen de auteur aanleiding geeft om de beroepsachtergrond van de rovers te analyseren. Conform de conclusies in Bloks eerdere publicaties, oefenden de rovers bijna allen een 'tactisch', mobiel beroep uit: naast vilders waren ze bijvoorbeeld herbergiers, marskramers en, voorzover uit de agrarische sector afkomstig, losse landarbeiders, meest zonder vast dienstverband. Tijdens de tweede fase, rond 1750, werden naast beroepsbindingen ook de familiebanden (met eigen verwanten en aangetrouwden) een belangrijke factor. De derde fase was de langste: van begin jaren '50 tot begin jaren '70. Tijdens die periode was het karakter van geheim genootschap dat de bende aannam, hoewel daarvoor niet absent, het meest geprononceerd.

De omvangrijkste judiciële vervolgingsactiviteiten vonden in de loop van de jaren '70 plaats. Zo introduceert het slothoofdstuk over de bestraffing weer een nieuwe thematiek, waar het tevens het logische sluitstuk van het verhaal vormt. Blok gaat onder meer in op veranderende denkbeelden over misdaad en straf in deze periode. In dat verband heeft hij een gotspe voor de lezer in petto: waar hij terecht spreekt van een algemeen Westeuropese "ontwikkeling op lange termijn waarin in het strafrecht een geleidelijke verschuiving plaatsvond van openbare lijfstraffen naar opsluiting" (166), verwijst hij uitgerkend naar Foucault. Foucault was juist degene die zo'n geleidelijke lange-termijnontwikkeling ontkende.

Dat is een uitglijder in een overigens goed beargumenteerd boek. Let wel, na ook de conclusie gehad te hebben, zijn we nog niet op de helft ervan. Er volgen nog twee uitvoerige delen die respectievelijk een strikt chronologische kroniek van alle overvallen bevatten en de biografische gegevens van alle bekende rovers, gerangschikt naar de rechtbank die hen veroordeelde. Die delen verhogen de waarde van Bloks studie; ze maken haar tot een naslagwerk dat door toekomstige onderzoekers ongetwijfeld gebruikt zal worden. De meeste gebruikers zullen wel historici zijn die een ander aspect van de Zuidlimburgse geschiedenis bestuderen, want het standaardwerk over de Bokkerijders is nu geschreven.

Het geheime karakter van de bende en het daarmee verbonden ritueel vormen een van de interessantste elementen van deze studie. Dat element is namelijk het meest nieuw ten opzichte van Bloks eerdere publikaties. Ter ondersteuning van zijn betoog maakt hij gebruik van Simmels theorieën over geheime genootschappen. Gedurende de laatste fase pleegde de bende relatief weinig overvallen, terwijl haar omvang juist tot dan toe ongekende proporties aannam. Het voortbestaan en de groei van de bende waren toen een belangrijker doel dan uit stelen gaan. Aan nieuwe recruten werd voorgehouden dat, als de groep sterk genoeg was, alle bezittingen gecollectiveerd zouden worden. Mogelijk hadden de leiders weer andere aspiraties. Maar wie waren die leiders precies? We blijven steken bij een mysterieuze heer uit Luik, die wellicht een politiek intrigant of misschien ook gewoon een wapenleverancier was. Het laat de lezer met een onbevredigd gevoel achter, maar de bronnen verraden nu eenmaal niet meer. Over het inwijdingsritueel waren de leden loslippiger. Nieuwe recruten zwoeren de duivel trouw bij nacht op een afgelegen plaats, soms een kapel, waar ook nog eens het kruisbeeld werd ontheilgd. Het geheel had alle kenmerken van een omkeringsritueel. Pas toen de 'duivelse aard' van de bende begin jaren '70 onder de bevolking bekend raakte, kregen de leden de naam Bokkerijders. We hebben dus twee ingangen op een nog weinig bekende wereld van volksvoorstellingen: via de rovers die het inwijdingsritueel verzonnen en via de rest van de bevolking die hen een magische eigenschap toeschreef. Jammer genoeg gaat Blok nauwelijks in op die voorstellingswereld. Hebben we te maken met een 'echo van het heksengeloof', met een integratie van de demonologische noties van anderhalve eeuw eerder in de belevingswereld van boeren en handwerkers? Op het hoogtepunt van de heksenvervolgingen immers viel de gehele regio buiten het Staatse gebied en dus buiten het bereik van het in de Republiek voorhanden scepticisme.

Tenslotte blijft de vraag of Blok verklaringen biedt voor het banditisme in Overmaas, door bijvoorbeeld te wijzen op de stigmatisering die de vilders ten deel viel en hun veranderende economische omstandigheden. Maar wat is verklaren: het achterhalen van de som der individuele motieven of iets algemener? Blok zelf geeft een antwoord waarmee ik kan instemmen: "We zullen natuurlijk nooit precies weten wat mensen ertoe gebracht heeft zich bij de benden aan te sluiten of in de vorming ervan een belangrijk aandeel te leveren. We kunnen alleen wijzen op omstandigheden en gelegenheden die zulke handelingen mogelijk en daardoor enigszins begrijpelijk gemaakt hebben" (126). Deze stelling deed me terugdenken aan een werkcollega tijdens mijn studietijd. De docent betreurde dat het mode was geworden om te zoeken naar sociale en economische verklaringen waarom groepen Fransen zich tot Hugenoot bekeerden en benadrukte dat velen dat "gewoon uit overtuiging" werden. Pas later heb ik hem in gedachten een antwoord op zijn verzuchting gegeven: ik twijfel er niet aan dat de meeste bekeerlingen overtuigd waren van de juistheid van de protestantse leer, maar het gaat erom te verklaren waarom sommigen die overtuiging kregen en anderen niet. Het kan geen toeval zijn dat historici, geconfronteerd met mensen die lid werden van een bende dieven en moordenaars, anders dan bij mensen die toetraden tot een bepaald geloof, zich nooit tevreden hebben gesteld met de opmerking dat zulks "uit overtuiging" gebeurde. Blok laat zien dat de tegenstelling tussen persoonlijke motieven en maatschappelijke omstandigheden een valse is. – P.C. Spierenburg, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Crijns, A.H., & F.W.J. Kriellaars. *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930.* Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1992. (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 90). XXXVIII + 401 p., ill., tab., krt.; f70,-; ISBN 90-70641-40-2 geb.

Nadat Crijns en Kriellaars in 1987 reeds een monografie lieten verschijnen waarin de geschiedenis van het Brabantse gemengde landbouwbedrijf voor de periode 1800-1885 werd behandeld, lijkt met het nu te bespreken vervolg daarop het Brabantse boerenbedrijf redelijk in kaart gebracht te zijn. Beide boeken bieden inderdaad een schat aan gegevens over de ontwikkelingsgang van de landbouw op de Brabantse zandgronden. Maar ik betwijfel of we nu wel zo gelukkig moeten zijn met het werk van Crijns en Kriellaars. Op een hinderlijke wijze – in het meest recente boek aanmerkelijk sterker dan in het eerste – speelt de maatschappelijke achtergrond van de auteurs hen parten bij de behandeling van het onderwerp. Crijns was als ambtenaar bij het Ministerie van Landbouw nauw betrokken bij de ontwikkelingen die zich in Noord-Brabant op agrarisch gebied voltrokken (van 1949-1963 was hij Rijkslandbouwconsulent en van 1963-1981 Hoofdingenieur-Directeur voor de Bedrijfsontwikkeling). Ook Kriellaars bekleedde vooraanstaande functies in de landbouwwereld (o.a. algemeen secretaris van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond en voorzitter van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond). Beide heren zijn er niet in geslaagd om bij de behandeling van de *historische* ontwikkeling van het Brabantse gemengde landbouwbedrijf los te komen van het 'Mansholt-perspectief' uit hun ambtelijke loopbaan, waarin 'groei' de boventoon voerde.

De aspecten die een bijdrage leverden aan de enorme toename van de produktie en produktiviteit krijgen de volle aandacht. Zowel de rol van de overheid als de coöperatieve beweging en de rol van de NCB worden zwaar overbelicht. Uit het verhaal van Crijns en Kriellaars lijkt het wel alsof alle veranderingen die doorgevoerd werden geheel op het conto van de Rijkslandbouweraren en de Boerenbondbonzen geschreven moet worden. Een citaat uit de slofbeschouwing: "Er was veel gebeurd na 1886. Overheid en organisaties waren gekomen met hun dienstenpakket voor de boeren. Onderlinge samenwerking had geleid tot het ontstaan van verschillende coöperaties die zich bezighielden met aan- en verkoop, verwerken van produkten, verzekering en financiering. Wat een verschil met vroeger toen de boer er alleen voorstond. Het was er allemaal rond 1914. (...) De boeren konden niet blijven volharden in tradities en isolement. Uit een verleden van armoede wilden ze naar een wat betere toekomst. Zonder deze instelling en verandering in denken had de grote doorbraak van zoveel vernieuwingen rond de bedrijven niet zo snel en zo totaal kunnen plaatsvinden" (p. 384-385).

Uit vele citaten blijkt duidelijk dat het na-oorlogse Brabantse landbouwbedrijf als ideaal gezien wordt; alles wat daaraan bijdraagt wordt in een positieve context beschreven. Al het overige kan slechts rekenen op minachting. Zonder gêne citeren Crijns en Kriellaars de geograaf Blink om de positieve invloed van moderne, grootschalige ontginningsoperaties (zoals het landgoed 'De Utrecht' door de Nederlandse Heidemij) te onderstrepen. Dit 2500 ha. grote landgoed fungeerde als een praktische leerschool "waar de eenvoudige boertjes der Kempen, tot nu toe gebonden aan hun oud-Brabantsch landbouwbedrijf, nieuwe methoden leerden begrijpen en navolgen" (p. 81). Blijkbaar beseffen Crijns en Kriellaars niet dat deze ontginning met grote stoomploegen verricht werd, die op de kleine percelen in de Kempen onmogelijk ingezet konden worden. Bovendien was er een grote mentale scheiding tussen de katholieke Kempische boeren en de protestantse 'Hollandse' nieuwlichters. Het zou vele decennia duren voordat deze groepen met elkaar 'on speaking terms' waren, laat staan dat er vanaf den beginne van een voorbeeldfunctie gesproken kan worden.

Bovendien moeten grote vraagtekens geplaatst worden bij het beeld dat Crijns en Kriellaars schetsen van de eenvoudige, traditionele en geïsoleerde bedrijfsvoering uit het pre-Boerenbond-tijdvak. Onlangs werd in een tweetal artikelen in het *Tijdschrift voor sociale Geschiedenis* [17 (1991) 1-27 en 50-72] het negentiende-eeuwse Kempische boerenbedrijf daarentegen beschreven als een dynamisch en flexibel bedrijf met een eigen rationaliteit.

Van der Heijden en Rooijackers wezen in dat verband op de aard en kwaliteit van het gebruikte bronnenmateriaal. Zij maakten enig voorbehoud bij de waarde van landbouwverslagen en enquêtes, waarin de rationaliteit van de geletterde elites als 'beter' beschouwd werd dan die van de praktiserende boeren. De als superieur beschouwde opvattingen over produktiviteit en arbeidstechnieken zoals die doorklinken in de landbouwverslagen, werden door de 'heeren' geprojecteerd op een samenleving die een verantwoord ecosysteem met een eigen rationaliteit in stand hield.

Crijns en Kriellaars gebruiken zonder voorbehoud nu juist deze landbouwverslagen, enquêtes en andere sterk subjectieve bronnen uit de tijd zelf. Ik schat dat negentig procent van de gegevens ontleend is aan jaarverslagen van de *Directie van den Landbouw* en van de *Noordbrabantse Christelijke Boerenbond*. Van de 142 titels uit de lijst met 'bronnen-publikaties en literatuur' stammen er 67 uit de periode van voor 1935 (waarbij bijvoorbeeld *Verslagen over den Landbouw in Nederland, 1886-1930* als één titel geteld werd). De stortvloed aan recente landbouwhistorische studies was niet aan Crijns en Kriellaars besteed. Van hetgeen na hun eerste co-productie nog verschenen is, hebben ze twee werken gebruikt: *Esbeek niet van gisteren 1889-1989* en *Een eeuw boeren op papier*. Dat dit allebei gedenkboeken zijn, mag tekenend genoemd worden.

Als een handige ordening van de gegevens uit 45 jaarverslagen van het Ministerie van Landbouw, zal dit boek zijn waarde bewijzen. Het predikaat 'standaardwerk over de Brabantse landbouw' verdient het niet. Daarvoor was het gekozen perspectief verkeerd en werden te veel paden onbetreden gelaten. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Dam, J.D. van. *Nederlandse tegels*. Utrecht/Antwerpen: Veen/Reflex, 1988. 128 p.; 151 ill. ISBN 90-6322-151-7.

In dit boek geeft Van Dam, voormalig conservator van het Nederlands keramiekmuseum Het Princessehof in Leeuwarden, een overzicht van de fabricage en het gebruik van de Nederlandse tin-glazuurtegel van ca. 1560 tot 1860. In tegenstelling tot de vele tot nu toe uitsluitend kunsthistorisch gerichte literatuur, waarin de ontwikkeling van tegeltypen en de decoratie centraal staan, wordt in deze studie vooral aandacht besteed aan de veranderingen in mode, smaak en toepassing van de tegel. In deze meer functionele, cultuurhistorische benaderingswijze ligt het belang van dit boek. Niettemin roept het ook een aantal vragen op. Zo is bijvoorbeeld niet duidelijk welke bronnen de auteur heeft gebruikt om tot zijn reconstructie van de veranderingen in de tegelcultuur te komen. In het bijzonder had ik graag met concreet feitenmateriaal onderbouwd willen zien waarom de auteur ervan uitgaat dat het veranderingsproces eenzijdig van stad naar land en van west naar oost is verlopen. In het beeld dat hij schetst van de plattelandsamenleving houdt hij weinig rekening met de daar voorkomende sociale verschillen. Bovendien is het de vraag of inderdaad de verstening van de wanden, zoals hij stelt, en niet de al in een vroeger stadium doorgevoerde constructie van de schoorsteen en de stenen brandmuur de weg heeft vrij gemaakt voor de introductie van de tegel in het boerenhuis. Dit neemt niet weg dat het hier om een bijzonder stimulerend en mooi geïllustreerd boek gaat, dat door de nieuwe vragen die het oproept zeker een vervolg verdient. – Eveline Doelman.

Eten. [Themanummer] *Etnofoor* 4 nr. 1 (1991). 126 p.; f15,-; ISSN 0921-5158.

In dit themanummer over 'eten' worden enkele soms meer, soms minder met elkaar van doen hebbende aspecten van de voeding aan de orde gesteld. *A. Marina Iossifides* opent het nummer met een analyse en vergelijking van de voeding in een Grieks dorpje en die van een daar dichtbij gelegen klooster. Bijzondere aandacht krijgt daarbij het bij de twee onderscheiden groeperingen bestaande verschil in betekenis van enkele specifieke voedingsmiddelen zoals brood, vlees en wijn (5-18). In een vlot geschreven en naar eigen zeggen tentatief artikel, dat de één meer zal overtuigen dan de ander, wijst *Jojada Verrips* op de grote, meestal 'ondergronds' levende belangstelling in de westerse samenleving voor het verschijn-

sel kannibalisme. Hoewel dit fenomeen altijd aan verre, afgelegen volkeren wordt toegeschreven (hier stelt hij zelfs de vraag of we niet met een mythe geconfronteerd worden; waar zijn de ooggetuigeverslagen?), blijkt volgens hem alleen al uit de bijzondere aandacht ervoor in onze cultuur dat het kannibalisme, ondanks het strenge taboe dat erop rust, deel uitmaakt van onze cultuur. Andere bewijsplaatsen ziet hij onder andere in volksverhalen, horror-films, cartoons, brood en gebak in menselijke gedaante, benamingen van gerechten en tal van uitdrukkingen in de taal. Vooral in het Heilig Avondmaal, waarbij het lichaam en bloed van Christus door de gelovigen symbolisch in de vorm van brood en wijn geconsumeerd worden, ziet hij een substituuat van kannibalistische praktijken (19-49). Het volgende artikel, van de theoloog *Manfred Josuttis*, sluit hierbij aan. Met alleen aandacht voor de dogmatische kant van het Heilig Avondmaal kan volgens hem niet worden volstaan; het is ook een specifieke vorm van voedselinname die boven de competentie van theologen uitgaat. Tal van culturen en religies kennen bovendien overeenkomstige rituelen. Bij het Avondmaal spelen weliswaar religieuze aspecten als ascese, een bepaalde ruimte, bijzondere betekenissen, een specifieke houding (etc.) een rol, maar tegelijk wordt het gedrag van de deelnemers ook door het eetaspect bepaald. En om dat te kunnen begrijpen heeft de theologie psychologische, antropologische en structuralistische theorieën nodig. (50-62). *Stephen Mennell* houdt zich bezig met de betekenis die het eten van bepaalde delen van dieren (hart, longen, hersenen, ogen, testikels) in verschillende culturen oproept. In de ene cultuur staan ze geboekstaafd als afval en wekt het eten ervan afkeer op, in de andere gelden ze juist als een lekkernij. Hij vraagt zich af, met behulp van welke theorie dergelijke culturele verschillen te verklaren zijn. Zijn artikel mondt uit in een historiserende benadering vanuit sociaal bepaalde voedseltaboes (63-77). *Anneke van Otterloo* gaat in op 'het eten uit de muur', snacks zoals kroketten, fricandellen, nasiballen en wat dies meer zij, die in Nederland veelal wandelend op straat werden (en worden) geconsumeerd. De geweldige omvang die de consumptie van dit straatvoedsel had aangenomen (en die recent weer vrij snel teruggelopen is), benadert ze onder meer vanuit het begrip 'verlenging van interdependentieketens', terwijl ze tegelijk aandacht schenkt aan het gehele complex van veranderingen dat zich recent in de Nederlandse voeding heeft voltrokken (78-88).

Eén van de boeiendste artikelen van dit themanummer is geschreven door *Annick Sjögren*. Zij gaat in op de sociale betekenis die de maaltijd in de betere kringen van de Parijse burgerij tot voor kort had, en hoe deze recent veranderd is. Tafelmanieren waren binnen deze groep in de loop van de negentiende eeuw meer en meer gaan fungeren als middel om aan te geven tot welke kring men behoorde. De laatste tijd is dit sociale distinctiekenmerk van de maaltijd op het tweede plan geraakt en heeft het opvoedende element de overhand gekregen. Omdat het accent tijdens het eten steeds meer is komen te liggen op het kunnen communiceren, de intellectuele vaardigheid zich op aardige, spitse wijze te uiten, trainen ouders uit de Parijse bourgeoisie hun kinderen hier terdege in. Wie deze kunst tijdens de maaltijd beheerst, heeft een streepje voor bij het zich verwerven van een hogere positie (89-102). *Sidney W. Mintz* wijdt een artikel aan marsepein, de zoete delicatessie uit amandelen en suiker waarvan de oorsprong mogelijk in Spanje ligt. Daarmee wil hij de ideeën die over zuiver/rein/onbesmet voedsel bestaan historisch uitwerken. In het produkt marsepein blijkt een aantal verschillende connotaties die met reinheid te maken hebben, samen te vallen. Zowel amandelen als suiker hadden in het verleden betekenis als medicijn en als delicatessie. Beide waren bovendien wit van kleur. De symbolische relatie tussen de kleur wit en reinheid is in Europa al oud. Erdoorheen speelt mogelijk ook nog, dat veel Spaanse genotmiddelen in voorgaande eeuwen in religieuze centra werden vervaardigd. De produkten kregen hierdoor een toegevoegd betekeniselement dat verband hield met de producenten die zelf rein waren (103-108). Op grond van zijn ervaringen met het Nederlandse voedsel, opgedaan tijdens enkele (waaronder langdurige) bezoeken aan ons land, zet *Zdzislaw Mach* een aantal losse ideeën over onze eetcultuur op papier. Niet verbazingwekkend is, dat hem vooral de gène is opgevallen waarmee Nederlanders over hun voeding plegen te spreken. Hoewel verschillende aspecten van onze voeding vooral via de schilderkunst uit de zeventiende eeuw internationale bekendheid hebben gekregen, heeft onze keuken over de grens toch weinig invloed

uitgeoeffend. Buitenlandse restaurants hebben hier ook een aanzienlijk grotere aantrekkingskracht dan 'Hollandse', al is er hier en daar van enige heroriëntatie sprake. Een cultivering van de Nederlandse culinaire traditie door middel van 'inventions of tradition' zou kunnen bijdragen aan het behoud van de culturele identiteit. Volgens hem is het echter onzeker of deze ontwikkeling in Nederland te verwachten is (109-112). – Jozien Jobse.

Fiddes, Nick. *Meat. A natural symbol.* London / New York: Routledge, 1991. X + 261 p., 6 graf.; ISBN 0-415-04837-0.

Vlees neemt in de voeding van veel mensen een dominante positie in. Dit hangt nauw samen met hun opvattingen over vlees en over de dieren waarvan het vlees afkomstig is. Fiddes tracht een analyse te geven van die opvattingen en gebruikt hiervoor als bron de gegevens uit wetenschappelijke literatuur, massamedia, eigen ervaringen en een vijftigtal interviews met voornamelijk mensen die een speciale belangstelling voor vlees hebben, dat wil zeggen uitgesproken voor of tegen de consumptie ervan zijn. Hun uitspraken fungeren als een illustratie bij opvattingen die men in het dagelijks leven vaak tegenkomt en zijn niet bedoeld als representatief voor een bepaalde sociale groep. Fiddes merkt hierbij op dat hij in het algemeen niet heeft kunnen constateren dat de opvattingen rond het thema vlees per sociale groep zouden verschillen. Vlees is een universeel 'natuurlijk' symbool van de dominantie van de mens over de natuur, aldus Fiddes, die met de titel van zijn boek bewust verwijst naar het boek van Mary Douglas, *Natural symbols* (1970).

Fiddes' boek gaat niet alleen over de meningen van mensen over vlees, maar bevat ook hoofdstukken over de geschiedenis van de vleesconsumptie, de wijze waarop landbouwhuisdieren tegenwoordig worden gehouden en de gevolgen van de vleesproductie voor het milieu, de natuur en de wereldvoedselsituatie. In de overige hoofdstukken die de kern van het boek vormen gaat Fiddes in op de betekenis van vlees in de dagelijkse voeding, de symbolische betekenis van vlees, de verschillende houdingen van de mens tegenover gezelschapsdieren respectievelijk landbouwhuisdieren, kannibalisme, gezondheid en ethiek.

De leidende gedachte van het boek is dat mensen een onredelijk hoge waardering voor vlees hebben en daarvoor bereid zijn dieren, natuur en zelfs mensen op te offeren. Zo valt het inderdaad niet te ontkennen dat de vleesproductie veelal een inefficiënte wijze van voedselproductie is. Voor de productie van één kilo dierlijke eiwitten moeten gemiddeld zes kilo plantaardige, voor de menselijke consumptie geschikte eiwitten aan het vee worden gevoerd. Ongeveer 40% van de wereldgraanproductie is bestemd voor veevoer. Ook in Derde-wereldlanden waar honger heerst, wordt veevoer ten behoeve van de vleesconsumptie in de rijke landen verbouwd. Dit alleen al vormt voor een groeiend aantal mensen een ethisch probleem. Het onderstreept alleen maar de kracht van de opvattingen die tot de huidige hoge vleesconsumptie in de westerse landen hebben geleid. Het in de negentiende en twintigste eeuw algemeen verbreide geloof in de noodzaak van dierlijke proteïnen voor de instandhouding van het menselijk lichaam speelt hier een belangrijke rol. Volgens Fiddes is het toch vooral het idee dat de mens als kroon van de schepping onbeperkt mag heersen over de rest van de natuur, dat aan de basis van de waardering van vlees ten grondslag ligt. Het gebruik van vlees zou die heerschappij dan symboliseren. Het ontbreekt hem niet aan voorbeelden die die opvatting bevestigen. Het blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop de jacht op dieren vaak wordt gerechtvaardigd. Ook de opvatting dat de jacht het begin zou vormen van de menselijke beschaving verleent aan de vleesconsumptie een hoge culturele status. Fiddes wijst er in dit verband terecht op dat dit een geringschatting inhoudt van de andere wijzen van voedselverwerving en dat dit, ervan uitgaande dat de jacht een uitgesproken mannelijke aangelegenheid is, mogelijk samenhangt met een sexistische, mannelijke visie op de cultuur. Het hoofdstuk 'The joy of sex' sluit hier goed op aan. Fiddes geeft hierin tal van voorbeelden dat de consumptie van vlees als typisch mannelijk wordt beschouwd en dat vleeseten de seksuele verlangens van mannen zou prikkelen. De macho steak is hiervan een aardige illustratie. Toch kan men zich juist bij dit voorbeeld afvragen hoe algemeen dergelijke opvattingen zijn. Fiddes stelt die vraag niet expliciet en ontkomt naar mijn indruk dan ook niet aan

het gevaar zijn voorbeelden te generaliseren. Die indruk wordt nog versterkt door zijn al genoemde opmerking dat de in dit boek gesignaleerde opvattingen gemeengoed zijn waarbij geen sociale verschillen zouden zijn vast te stellen. Ik betwijfel dit ten zeerste. Weliswaar circuleren die opvattingen onder de gehele bevolking, maar er is wellicht toch sprake van gradatieverschillen. Fiddes geeft trouwens zelf voorbeelden hiervan. Ik verwijs o.a. naar zijn hoofdstuk 'The joy of sex'. Het feit ook dat, althans in Groot-Brittannië, meer vrouwen dan mannen schijnen af te zien van het gebruik van vlees zou als waarschuwing tegen vroegtijdige generalisaties kunnen dienen. Een ander bezwaar tegen dit boek is het ontbreken van een duidelijke lijn in het betoog. De auteur had er goed aan gedaan op z'n minst meer samenhang aan te brengen tussen de verschillende de hoofdstukken over de opvattingen met betrekking tot de vleesconsumptie. Die staan nu over het gehele boek verspreid tussen hoofdstukken over de bio-industrie, ethiek, de ecologische gevolgen van de vleesproductie, en ideeën over de ontstaan van de menselijke cultuur. Het boek heeft hierdoor het karakter van een losse verzameling artikelen gekregen. Gelet op de duidelijke thematiek en doelstelling van het boek, is dit een ernstig tekort. – Ton Dekker.

Flint, Valerie. *The rise of magic in early medieval Europe.* Oxford: Clarendon Press, 1991. 437 p.; f131,95; ISBN 0-19-820093-5.

Magie wordt vaak gedefinieerd in oppositie tot een ander – vaak even moeilijk te definiëren – verschijnsel. Zo worden magische handelingen veelal gezien als een niet rationele poging om de natuur te beïnvloeden. Hier staat het begrip magie in oppositie tot wetenschap. Een andere benadering ziet magie juist in tegenstelling tot het begrip religie. Beide benaderingen brengen bezwaren met zich mee. In het eerste geval krijgen veel religieuze systemen het vaak pejoratieve stigma 'magisch' opgeplakt, in het laatste is het moeilijk de scheidslijn te trekken tussen religie en magie.

Hoewel zij beide benaderingen noemt, heeft Valerie Flint in haar onlangs verschenen studie naar magie in de vroege middeleeuwen in feite voor de definitie gekozen die magie definieert in tegenstelling tot wetenschap. Hierdoor kan zij rituelen en manieren van denken binnen de vroegmiddeleeuwse christelijke religie, die bij andere auteurs over dit verschijnsel meestal buiten beschouwing blijven, in haar beschouwing betrekken. Dit houdt in dat zij het vroegmiddeleeuwse christendom als een magische religie kenschetst, maar Flint kent hieraan zeker geen negatief waardeoordeel toe. Integendeel, de auteur koestert een diepgaande sympathie voor het fenomeen magie. Volgens haar voorzagt magie in de vroegmiddeleeuwse samenleving in een vitale sociale en psychologische functie en waren er binnen de christelijke kerk personen die het belang hiervan onderkenden.

Flint richt zich niet uitsluitend op de door kerkelijke en soms ook wereldlijke autoriteiten verboden vormen van magie, die immers maar één kant van de zaak tonen. De houding van de geestelijkheid ten aanzien van magie was echter zeker niet uniform. Aan de ene kant bestond er een houding van totale verwerping van het magische, de "heroïsche benadering" (p. 71), die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de berichten van missionarissen die heidense heiligdommen verstoren of vernietigen. Aan de andere kant bestond er bij geestelijken ook waardering voor en inzicht in de sociale en psychologische functies van magie. Dit leidde tot een proces van incorporatie en accommodatie van magische gebruiken, dat het religieuze leven in de vroege en ook latere middeleeuwen naar het inzicht van de auteur zeer heeft verrijkt.

De studie van Flint bestaat uit vier delen. In het inleidende deel wordt eerst het begrip magie gekarakteriseerd en West-Europa van de vijfde tot de elfde eeuw als geografische en chronologische kader van het onderzoek aangeduid. Vervolgens wordt de antieke erfenis van een strenge veroordeling van *magia* besproken. Hierna bespreekt de auteur de gebruikte bronnen. Deze zijn geselecteerd op basis van twee criteria. Het eerste is dat het werk aantoonbaar van invloed moet zijn geweest in de behandelde periode. Dit leidt er bijvoorbeeld toe dat in het boek veelvuldig gebruikt wordt van Lucanus' *Bellum civile*, uit de eerste eeuw van onze jaartelling, dat gedurende de vroege middeleeuwen veel gelezen werd.

Aan een uit deze periode zelf stammend werk als *De magicis artibus* van Hrabanus Maurus, dat slechts in één handschrift overgeleverd is, hecht Flint minder waarde. Hoewel het een zo belangrijk selectiecriteria voor haar bronnen betreft, schenkt Flint aan de overlevering en receptie van de door haar gebruikte teksten geen aandacht. Dit is naar mijn mening een ernstige ommissie, temeer daar zij herhaaldelijk stelt dat teksten “popular” of zelfs “exceptionally popular” zijn, zonder dat dit enigszins geadstrueerd wordt. Een tweede criterium waarop zij bronnen selecteert, is dat ze van grotere waarde zijn als ze gebruikt zijn op het grensgebied van christelijke en niet-christelijke magie, dit wil zeggen in gebieden die pas kort met het christendom kennis gemaakt hadden. Dit leidt tot bestudering van het werk van auteurs als Caesarius van Arles, Martinus van Braga, Isidorus van Sevilla, Regino van Prüm, Aelfric van Eynsham, Wulfstan van York en Burchard van Worms. Daarnaast zijn ook anonieme werken als de *Indiculus superstitionum* en boeteboeken van groot belang. Naast deze haast klassieke bronnen gebruikt Flint ook minder voor de hand liggende werken, zoals bijbelcommentaren, heiligenlevens en wonderverzamelingen.

Tot slot van het inleidende deel bespreekt Flint op suggestieve wijze de wereld van de magiërs, hun publiek en bestrijders in de vroege middeleeuwen. Op basis van analogie met soortgelijke verschijnselen in maatschappijen waarover we beter geïnformeerd zijn, schetst zij een wereld waarin magiërs welhaast alomtegenwoordig zijn en een uiterst belangrijke rol spelen in lokale gemeenschappen. De christelijke kerk trof hier een tegenstander van groot formaat en de heroïsche benadering van directe confrontatie had dan ook weinig succes. Een groot deel van de geestelijkheid koos daarom voor een subtielere methode. Deze geestelijken poogden die delen van de bestaande magie die zij als het minst schadelijk zag, te incorporeren en de magiërs zo de wind uit de zeilen te nemen. Hierbij maakten ze zoveel mogelijk gebruik van bestaande vormen en loyaliteiten.

In de volgende twee delen bespreekt Flint de vele vormen waarin magie zich in de vroege middeleeuwen manifesteerde. Hierbij maakt zij een wat artificieel onderscheid tussen magie van de hemel en magie van de aarde. Onder het hoofd magie van de hemel behandelt zij onder meer voorspellingen door het waarnemen van tekens in de lucht, astrologie, verering van demonen, weermagie en het geloof in vrouwen die konden vliegen en mensen aten. Deze zaken worden in de bronnen genoemd als verwerpelijke zaken. Hierna behandelt Flint magische handelingen en geloofsvoorstellingen die niet veroordeeld, maar juist aangemoedigd worden. Geloof in bepaalde vormen van astrologie, in demonen en engelen werd binnen het christelijke geloof sterk bevorderd.

In het deel dat de aardse magie behandelt, maakt Flint eveneens onderscheid tussen veroordeelde en aangemoedigde magische praktijken. Veroordeeld wordt onder meer het vereren van bepaalde plaatsen en objecten, het werpen van loten, het weven van stoffen met vervloekingen, liefdesmagie en vormen van magie met medische oogmerken. Van kerkelijke zijde was er zorg voor dezelfde zaken met soortgelijke middelen, maar nu met goedkeuring van het kerkelijke gezag. Heidense heilige plaatsen worden christelijk, het bijbels lot neemt de plaats in van de afgewezen vormen van loten, het met zorg geweven altaarkleed speelt vaak een magische rol, christelijke rituelen beschermen tegen schadelijke liefdesmagie en de heiligenlevens staan vol van ‘magische’ genezingen door heiligen.

Het laatste deel van het boek behandelt het beeld van de magiër in de vroege middeleeuwen. Eerst bespreekt Flint de magiërs die veroordeeld werden, zoals de bijbelse figuren Cham en Simon de Magiër, de Griekse god Asklepios en bepaalde, vooral koninklijke, geslachten, waaraan een magische kracht toegeschreven werd. Hier moest de kerk andere figuren tegenoverstellen. Een belangrijke rol in de rehabilitatie van magie speelden de Drie Koningen, die in de Vulgaat *magi* genoemd werden. Zij toonden aan dat er in de christelijke religie plaats was voor bepaalde soorten magiërs. De grote voorvechter van de visie dat magie een plaats had in de christelijke religie was Gregorius de Grote, die in zijn *Dialogen* een grote plaats inruimde voor het wonder. De grote figuur in dit werk is Benedictus van Nursia en het is dan ook geen toeval dat er vooral in de Benedictijnse kloosters plaats ingeruimd werd voor magie in allerlei christelijke vormen. De magie die verbonden was met het koninklijke geslacht werd enerzijds gekerstend door de koning een rol te geven in de

sacrale orde der dingen, anderzijds aan beperkingen onderworpen door een belangrijke rol aan bisschoppen toe te kennen. Deze waren niet alleen op het politieke, maar ook op het magische vlak concurrenten van de vorst.

We moeten hier volstaan met een wat schematische weergave van de inhoud, die onvoldoende aangeeft dat we hier met een studie te maken hebben die veel originele en creatieve gezichtspunten biedt. Het werk is in velerlei opzicht verfrissend in zijn originaliteit van gedachten en bronnengebruik. Dat er in een zo veelomvattende studie fouten op details sluipen is onvermijdelijk. Toch geven deze er soms blijk van dat de gebruikte bronnen maar vluchtig bestudeerd zijn. De oude en indrukwekkende stenen te Luxeuil zijn in de *Vita Columbani* bij aankomst van de heilige geen belangrijk heiligdom, maar juist verlaten en slechts door wilde dieren bezocht (209-210). De Friese koning Radboud laat wel degelijk het lot beslissen over wat hij met Willibrord en zijn volgelingen aan moet; één van hen laat hierdoor zelfs het leven (220). Sint-Hubertus is natuurlijk geen bisschop van Utrecht, maar van het bisdom Maastricht-Luik (254).

Het voorkomen van dergelijke kleine onjuistheden is begrijpelijk en niet erg storend. Meer irritatie wekt op den duur het feit dat in een aantal gevallen de interpretatie van de bronnen wel erg gedurfd is. Een greep hieruit: De *sacrilegia* bij graven die vermeld worden in de *Indiculus superstitionum*, verwijzen slechts naar niet-christelijke religieuze gebruiken, niet naar een vorm van necromantie (55). Het verband tussen voorspellingen met behulp van dierenoffers uit de klassieke periode en de vroegmiddeleeuwse die gebaseerd zijn op het springen van in het vuur geworpen graankorrels, ontgaat mij (120). Dat de wonderkracht van tunieken van heiligen in verband zou staan met de huiden van offerdieren, lijkt mij te ver gezocht (188). De wonderkracht van een houten kruis of wijwater ziet Flint als een reminiscentie aan niet-christelijke verering van bomen of bronnen (189-90). Gebruikt men lampolie en was van kaarsen uit kerken dan heet het, zonder nauwkeurige bronvermelding dat deze ingrediënten ook gebruikt werden door magiërs (306). Je gaat je afvragen welke zaken men zou kunnen gebruiken, die door Flint niet met voor-christelijke rituelen in verband gebracht zouden zijn.

Flint heeft ervoor gekozen vooral de bronnen te laten spreken en gaat zelden in discussie met secundaire literatuur. Een dergelijke aanpak is in zekere zin verfrissend, maar ook verhullend. Ik zou bijvoorbeeld graag gelezen hebben hoe Flint denkt over het standpunt van de Duitse volkskundige Dieter Harmening dat de kerkelijke verbodsliteratuur over 'bijgeloof' alleen berust op een literaire conventie en geen relatie heeft met werkelijk voorkomende vormen van magie. Harmening heeft dit probleem weliswaar erg scherp gesteld, maar de door hem zo zorgvuldig in kaart gebrachte kerkelijke traditie is zeker van grote invloed geweest op de formulering van het leeuwedeel van de door Flint gebruikte bronnen. Dit fundamentele bronnenprobleem blijft nu buiten beschouwing, ofschoon de auteur Harmenings werk blijkens de bibliografie wel kent.

Interessant is het, tot slot, te zien dat de reactie van de kerk op magische rituelen niet zo uniform negatief was als wel eens gesteld wordt. Flint laat op overtuigende wijze zien dat er twee fundamentele houdingen te onderkennen zijn: totale afwijzing en begrip voor de bruikbare elementen van de niet-christelijke magie. Ze suggereert echter dat de geestelijken telkens een heel bewuste keuze maakten. Op deze manier introduceert zij een onderscheid tussen een rationeel te werk gaande geestelijke elite en een goedgelovig volk, hoewel ze zegt de tegenstelling volk en elite van de hand te wijzen (37-88). Zouden de leden van de geestelijkheid wel zo rationeel, bijna functionalistisch, geredeneerd hebben als Flint veronderstelt? Is het niet ook mogelijk dat de propagandisten van magische elementen binnen het christendom gewoon hierin geloofden, zoals een groot deel van het gelovige kerkvolk?

Concluderend kunnen we stellen dat Flint een oorspronkelijk boek geschreven heeft dat opvalt door zijn invalshoek en talloze creatieve interpretaties. In enkele opzichten is ze echter onnauwkeurig en draaft ze te ver door. Daarbij lijkt het alsof het onderwerp te breed is voor dit toch lijvige boek. Het blijft hierdoor wat aan de oppervlakte, waar de lezer diepgravender onderzoek zou verwachten. Dit heeft er toe geleid dat deze recensent, die het boek

met veel enthousiasme begon te lezen, het uiteindelijk toch wat teleurgesteld dichtsoel. – Rob Meens, Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis KU Nijmegen.

Forkel, Martina. *Wohnen im "Stil" des Historismus.* Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg – Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1990. 90 p., 59 (+ 11 ongenummerde) ill.; DM 14,80; ISBN 3-923675-16-X.

Sinds enige jaren is nu ook de negentiende eeuw (tijdperk van toenemende culturele eenwording) opgenomen in het onderzoeksprogramma van het openluchtmuseum in Cloppenburg, dat vanoudsher gericht was op de regionale verscheidenheid in de landelijke bouw- en wooncultuur van Nedersaksen, en daarmee op de periode vóór 1814. Het in de negentiende eeuw bij alle sociale groepen snel in de mode komende massameubel in elkaar afwisselende neostijlen, dat lange tijd niet in aanmerking leek te kunnen komen voor het onderzoek naar regionale en sociale verschillen, is nu uitgangspunt voor de veelomvattende studie naar de sociale geschiedenis van het wonen van de landelijke bevolkingsgroepen in het gebied tussen de rivieren Weser en Eems. Het onderzoek richt zich zowel op de rol van de regionale timmermanswerkplaatsen in de vervaardiging en verspreiding van het meubilair, als op de smaak en het woongedrag van de consument.

Martina Forkel geeft in dit boekje een eerste inleiding tot het complexe terrein van de negentiende-eeuwse wooncultuur. Na een beknopt overzicht van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen (industrialisatie, opkomst van een nieuwe burgerij met een op status gerichte woon- en levensstijl) en de ontwikkelingen op kunsthistorisch gebied (het teruggrijpen op neostijlen) gaat ze wat uitvoeriger in op de verspreiding van de nieuwe woonidealen via moderne communicatiemiddelen (winkel, reclamemedia en voorbeeldboeken) en op de neerslag van die idealen in gestandaardiseerde woonuitrustingen en complete meubelensembles die door middel van massaproductie voor iedereen bereikbaar worden. Ze geeft dan voorbeelden van de verschillende soorten bronnen (waaronder gevarieerd archiefmateriaal, afbeeldingen, herinneringen en de voorwerpen zelf) voor het onderzoek naar het negentiende-eeuwse woongedrag, die behalve gelijkvormigheid ook duidelijke verschillen te zien geven, en vervolgens van het bronnenmateriaal waaruit de veranderingen in de meubelproductie en de gevolgen daarvan voor de regionale meubelmakersambacht zijn af te leiden. De belangrijkste conclusie daaruit is dat ondanks de concurrentie van fabriek en tussenhandel de regionale werkplaatsen een belangrijke bijdrage zijn blijven leveren aan de productie en distributie van het nieuwe standaardmeubilair.

Forkel heeft in kort bestek, compact maar overzichtelijk, een grote hoeveelheid informatie gepresenteerd. Zij laat daarmee niet alleen zien hoe uitgebreid het onderzoeksterrein is, maar ook de richting waarin het onderzoek zal worden voortgezet, en die is veelbelovend. – Eveline Doelman.

Groot, Frans. *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930.* Hilversum: Verloren, 1992. (Hollandse Studiën 28). 301 p., ill., krt., tab.; f49,-; ISBN 90-70403-30-7.

De inname van Den Briel op 1 april 1872 is een gebeurtenis die een vaste plaats in de geschiedenisboekjes verworven heeft. De omstandigheden waaronder de inname plaats vond spraken, en spreken nog steeds, tot de verbeelding: het slechte weer dat de kleine geuzenvloot dwong om bij deze plaats voor anker te gaan, de rol van vice-admiraal Treslong en natuurlijk het rammeien der poort 'onder pek- en stroowalm'.

Het 300-jarig jubileum van de inname van Den Briel werd op 1 april 1872 in Nederland met veel tamtam gevierd. Zo ook in Naaldwijk (waar het eigenlijke feest overigens op 2 april werd gevierd; 1 april viel op Tweede Paasdag). Officieel oordeelde de gemeenteraad van Naaldwijk "dat niets heeft plaats gehad waarop eenige aanmerking te maken valt". Frans Groot komt in zijn proefschrift over de verzuiling in deze Westlandse plattelandsgemeente echter tot een geheel andere conclusie. De voorbereidingen vonden er op Paasmaandag

plaats. Gedurende de middag maakte een groep de ronde langs de huizen om “het algemeen vlaggen te bevorderen”, daarmee gehoor gevend aan een oproep van het gemeentebestuur. De pastoor had ervoor gekozen de vlag wel van de pastorie maar niet van de kerktoren te laten wapperen. Hij liet zich echter door de burgemeester persoonlijk overreden ook de toren met de nationale driekleur te sieren. De rondgang liep spaak bij de woning van een weduwe, van wie een van de vier zonen nog als zouaaf in het pauselijk leger had gediend. De vrouw weigerde de aanmaning op te volgen. Praktisch alle ruiten van het huis sneuvelden. Met dit incident was de toon voor het eigenlijke feest gezet.

In de vroege dinsdagmorgen bestegen enkele katholieke jongeren de toren en haalden de vlag in. De feestdag zou verder voor een belangrijk deel in het teken staan van die ene vlag. Door de protestanten werd deze actie als “vlijmend” ervaren. Immers: de feestelijke optocht zou langs de kerk voeren. Gedurende de dag gonsde het van de geruchten als zouden de protestanten een aanval op de toren willen uitvoeren. Enkele honderden met knuppels gewapende katholieken verzamelden zich rond het kerkgebouw om de gevreesde aanval af te slaan. De gebeurtenissen bleven die avond tot een schemergevecht beperkt waarbij de partijen zich niet buiten de stellingen begaven. Rond één uur keerde de rust weer nadat de burgemeester met een *Leve de Koning* de herbergen had laten ontruimen.

In de polemieken die over deze uit de hand gelopen aprilvieringen ontstonden – ook in veel andere plaatsen was het tot een escalatie gekomen – was vriend en vijand het over één zaak roerend eens: noch het optreden van de eigen achterban noch dat van de tegenpartij kon als dronkemanspret of alternatief kermisvertier worden afgedaan.

Frans Groot besteedt ruime aandacht aan dit incident omdat het treffend de verhouding tussen katholieken en hervormden in Naaldwijk typeert. Deze groepen – in de periode 1880-1930 maakten de vrijzinnigen, de orthodoxen en de katholieken ieder ongeveer een-derde van de bevolking uit – leefden tot ca. 1870 in betrekkelijke harmonie. Na dit jaar was er duidelijk sprake van een polarisatie, die – behalve in de genoemde Den Briel-herdenking – aan het licht kwam in de regeling van de armenzorg en het lager onderwijs. Groot toont aan dat wat betreft de *inhoud* de Naaldwijkse problematiek weinig verschilde van datgene wat in de periode 1850-1890 op landelijk niveau plaatsvond. In steden als Delft, Den Haag en Amsterdam deden zich vergelijkbare fricties voor als in Naaldwijk. Wat deze plattelandsgemeente echter onderscheidde was de *intensiteit* van de conflicten en de totale mobilisatie die elk van de partijen tot stand wist te brengen. In de zeventiger jaren ontstond op kerkelijk, politiek en onderwijskundig terrein een driedeling die – in vergelijking met de drie genoemde steden – scherp en diepgaand was.

In zijn pogingen om het boeiend beschreven verzuilingsproces in Naaldwijk te verklaren is Groot minder helder en overtuigend. Hierbij blijkt Naaldwijk minder goed vergelijkbaar te zijn met plaatsen waarover soortgelijke studies zijn geschreven. Bovendien moet hij opmerken dat kwesties waaraan in de verzuilingsliteratuur een grote waarde wordt toegekend (o.a. de sociale kwestie) op het Zuidhollandse platteland “van gering belang voor het verzuilingsproces” waren. Hij komt tot de slotsom dat het ontstaan van de vrijzinnig-orthodox-katholieke driedeling in Naaldwijk vooral aan culturele factoren moet worden toegeschreven. Het ging vooraf aan de modernisering van de tuinbouwsector die rond 1895 op gang kwam. In een aan Jos Perry ontleende beeldspraak vat Groot het als volgt samen: “De roomse en christelijke kinine was volop toegediend, voordat de gemeente bevangen werd van een lichte socialistische koorts” (256). Naaldwijk is derhalve een voorbeeld van een plattelandsgemeente waar een politiek, godsdienstig en cultureel grondpatroon tijdens een proces van trage sociaal-economische modernisering enige wijziging onderging, maar in wezen toch intact bleef.

Al met al is het een onderhoudende speurtocht geworden naar de paradoxale houding en mentaliteit van een bevolking bestaande uit een groep katholieke en orthodox-protestantse tuinders, die over de bereidheid beschikten om als dragers van hun respectieve subculturen te fungeren en die tegelijkertijd gezegend waren met de nuchterheid van geest om bedrijfsbelangen en beginselen tegen elkaar te kunnen afwegen. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Grijp, Louis Peter. *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1991. 378 p., ill., muziekvb.; f53,-; ISBN 90-70389-28-2.

De talrijke zeventiende-eeuwse schilderijen met zingende en musicerende gezelschappen doen het al vermoeden, en de vele liedboeken uit die tijd bevestigen het: de Nederlanders uit de Gouden Eeuw waren een zanglustig volk! Vele duizenden liederen zijn bewaard gebleven: psalmen en geestelijke liederen voor alle gezindten; traditionele liederen in de lijn van wat in de late middeleeuwen gezongen werd; en uiteraard ook typische renaissanceliederden, waarin de liefde – veelal in petrarkistische stijl – het overheersende, maar niet het enige thema is. Hoe verscheiden het zeventiende-eeuwse repertoire echter ook was, bijna altijd ging het om contrafacten. Met ‘het mechanisme van de contrafactuur’ als ondertitel perkt Grijp zijn onderwerp dus niet in, maar benadert hij het zeventiende-eeuwse lied in de Noordelijke Nederlanden in zijn meest essentiële kenmerk.

Deze alomtegenwoordigheid van het contrafact in de liedkunst van de Gouden Eeuw wordt door Grijp in de eerste plaats verklaard uit het samengaan van een bloeiend literair leven en een zwakke muzikale cultuur: veel auteurs, (bijna) geen componisten. Het calvinisme liet geen professionele muziek tijdens de diensten toe en door de afwezigheid van een hofleven met enige allure waren er ook geen professionele koren en orkesten. Indien de auteurs – ook diegenen die tot de literaire elite behoorden – wensten dat hun teksten gezongen zouden worden, waren ze op de contrafactuurtechniek aangewezen, waarbij de melodie meestal door middel van wijsaanduidingen aangegeven werd.

Ook nu zijn deze wijsaanduidingen de sleutel waarmee men de melodieën van talrijke zeventiende-eeuwse liederen op het spoor kan komen. Maar hoe dient men te werk gaan als de muziek langs deze weg niet meer terug te vinden is? Als leider van het ensemble Camerata Trajectina, dat de rijke liedcultuur van de zeventiende eeuw opnieuw tot leven probeert te wekken, is Grijp meermaals met dergelijke problemen geconfronteerd. Het praktische deel van zijn antwoord gaf hij met de ‘voetenbank’, een computerbestand met zeventiende-eeuwse strofevormen, waarover aanstonds meer. De methodologische aspecten heeft hij uitgewerkt in een even briljant als inspirerend boek, dat veel méér geworden is dan ‘alleen maar’ een handleiding voor het terugzoeken van verloren melodieën, hoe belangrijk dit overigens ook moge zijn.

Grijp gaat uit van de vaststelling dat tussen een contrafact en zijn model (doorgaans) een drievoudig ontleningspatroon mogelijk is: 1. het contrafact kan de melodie ontlene en niets meer (*muzikale ontlening*); 2. het kan melodie en strofevorm overnemen (*formele ontlening*, de meest voorkomende contrafactuurvorm); 3. het kan behalve de melodie en de strofevorm ook tekstuele en/of inhoudelijke aspecten van het model ontlene (*literaire ontlening*). Deze driedelige typologie levert hem het plan op van zijn boek.

In het eerste deel komt de literaire ontlening ter sprake. Dit procédé was al in de middeleeuwen, vooral dan in de geestelijke lyriek, zeer verbreid. Doorgaans werden dan de eerste regels van het wereldlijke model overgenomen, waarna het lied onafhankelijk verder ging (*initiële ontlening*), maar soms werd ook nog aan de volgende strofen ontleend (*doorlopende ontlening*). Deze vormen van literaire ontlening komen ook in de zeventiende eeuw nog voor, hoewel in deze periode vooral de *thematische ontlening*, dus zonder initiële of woordelijke overeenkomst, op de voorgrond treedt. Grijp maakt aannemelijk dat de renaissancistische imitatieleer bij deze laatste vorm van ontlening een niet te onderschatten rol zal hebben gespeeld.

Een speciale vorm van literaire ontlening is de *pendant*, waarbij er een symmetrische relatie bestaat tussen het model en het contrafact. Zo kan het originele lied bijvoorbeeld de genoegen van de beantwoorde liefde verheerlijken, terwijl het contrafact het verdriet van de afgewezen minnaar schildert. Vaak vormt het contrafact een – speelse of polemische – reactie op zijn model. Met een tegenlied op een vijandelijk lied bijvoorbeeld kon men dit laatste proberen te neutraliseren. Een mooi voorbeeld hiervan is het *Wilhelmus*, dat op de wijs van het katholieke lied van Chartres geschreven werd. Dikwijls volgt een pendant strofe per

strobe zijn model. Soms kunnen de strofen van het originele en het nieuwe lied zelfs in onderlinge afwisseling gezongen worden, als in een dialoog. Dialoogliederen komen in de zeventiende eeuw trouwens vrij vaak voor. Grijp heeft een originele grafische presentatievorm ontwikkeld, waarmee de verschillende rolverdelingen of *dialoogpatronen* in deze liederen op een overzichtelijke wijze kunnen worden weergegeven.

Deel twee is gewijd aan de muzikale ontlening, waarbij, logischerwijze, hoofdzakelijk op de wijsaanduiding wordt ingegaan. In vergelijking met het buitenland verschijnt de eerste wijsaanduiding in het Nederlands vrij laat, nl. omstreeks 1500. De eerste voorbeelden betreffen religieuze contrafacta; in de wereldlijke lyriek duikt de wijsaanduiding pas op vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Na een zorgvuldige lexicale en syntactische analyse van de stereotiepe formules die we in de gewone wijsaanduidingen aantreffen, gaat Grijp in op een aantal bijzondere gevallen. In sommige wijsaanduidingen wordt het lied, waarnaar verwezen wordt, niet vermeld: Grijp onderscheidt *impliciete* (het incipit maakt duidelijk op welke melodie het lied gaat), *wederkerige* ('als 't begint'), *open* (d.i.: oningevulde), *notenwijzende* (met een verwijzing naar de begeleidende muzieknotatie) en *terugverwijzende* (naar het lied dat voorafgaat) *wijsaanduidingen*. Omgekeerd worden in zeven à acht percent van de liederen twee of zelfs meer melodieën vermeld (*meervoudige wijsaanduidingen*). De vraag is dan of het om twee verschillende melodieën gaat (*alternatieve meerwijzigheid*), dan wel om twee benamingen voor dezelfde melodie.

Soms worden er, met de opgave van de melodie, ook additionele zinginstructies gegeven: deze hebben dan steeds betrekking op incongruenties tussen de tekst en de melodie. In de zestiende eeuw zijn ze vaak het gevolg van het feit dat de uitgever de oorspronkelijke melodie niet meer kende, en daarom een nieuwe koos (*omwijzing*), die niet goed paste op de tekst. Bijna altijd gaat het dan om het invoeren dan wel weglaten van melodie- of teksterhalingen, teneinde wijs en tekst met elkaar in overeenstemming te brengen. In andere gevallen, die vooral in de zeventiende eeuw worden aangetroffen, hebben deze additionele instructies betrekking op een bijzondere behandeling van muziek en strofevorm. Zo wordt men geïnstrueerd om halverwege de melodie op te houden, of om halfweg te starten (dat laatste is uitsluitend met de Geneefse psalmmelodieën het geval). Soms gaat het om *asynchronie*: dan kan een bepaald lied op een alternatieve wijze gezongen kan worden, mits de strofen op een andere manier worden gegroepeerd dan ze in het liedboek staan afgedrukt.

Na een korte behandeling van de klassieke heuristiek van het Nederlandse contrafact, waarbij zoals bekend het incipit van de tekst en de wijsaanduiding de belangrijkste zoek sleutels vormen, gaat Grijp dan over naar het derde deel, dat aan de strofevorm is gewijd. Deze is een sleutelparameter in de contrafactuur, omdat zij bepaalt of een tekst en een melodie bij elkaar passen. Wanneer tekst en melodie elkaar in de loop der overlevering zijn kwijtgeraakt, is de strofevorm het enige middel waarmee ze weer bij elkaar kunnen worden gebracht. Grijp heeft een beschrijvingssysteem voor het zeventiende-eeuwse lied ontwikkeld, waarin het aantal heffingen per vers, het rijmschema en het rijmgeslacht een belangrijke plaats innemen. Aan de hand van een database waarin de strofevormen van zo'n 5700 (hoofdzakelijk Noord-)Nederlandse liederen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn opgeslagen ('voetenbank'), kan men nagaan of van een lied waarvan geen muziek bekend is, een gelijkaardige strofevorm heeft bestaan, waarvan de melodie wel overgeleverd is.

Slaagt men erin zo'n strofevorm met een melodie terug te vinden, dan betekent dat echter niet automatisch dat men nu ook de melodie kent waarop het wijsloze lied gezongen werd. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat op één strofevorm verschillende melodieën gezongen werden. In dat geval moet er naar additionele informatie worden gezocht, bijvoorbeeld of er tussen het contrafact en één van zijn vermoedelijke modellen thematische verwantschap bestaat, ofwel of de melodie wel bij het thema past (voor een kluchtige tekst is een psalmmelodie bijvoorbeeld geen waarschijnlijke kandidaat). Ook kwam het geregeld voor dat één melodie op verschillende strofische vormen werd uitgeprobeerd (*strofische variatie*): som-

mige van deze variaties (het toevoegen of wegnemen van accenten, van onbeklemtoonde lettergrepen of van de opmaat, het veranderen van het rijmgeslacht, het wijzigen van het aantal regels) hadden metrische gevolgen en brachten bijgevolg automatisch een verandering van de melodie met zich mee; andere wijzigingen daarentegen (het splitsen of samenvoegen van regels, het verwijderen of toevoegen van een rijm of het veranderen van rijmklank) waren weliswaar metrisch indifferent en zonder gevolgen voor de muziek, maar dat neemt niet weg dat ook door deze vormen van strofische variatie de opzoekbaarheid van contrafacten via de voetenbank nadelig beïnvloed wordt.

Aan het eind van het derde deel neemt Grijp dan de proef op de som door met behulp van de voetenbank onbekende melodieën voor liederen van Bredero op te sporen. Van de 22 liederen waarvoor Matter via de klassieke methodes geen melodie op het spoor kon komen, slaagt hij erin negen terug te vinden. Van vijf andere vond hij corresponderende strofische schemata van modellen of imitaties, maar geen melodie. In meer dan de helft van de gevallen wist hij dus via de voetenbank resultaten te boeken, die met de klassieke heuristische methodes niet konden worden bereikt.

Hoe summier en onvolledig de bovenstaande samenvatting ook moge zijn, ik hoop dat toch iets duidelijk is geworden van de weidse perspectieven die Grijp met zijn boek geopend heeft. In de eerste plaats uiteraard voor de specialisten van het renaissance-lijed zelf, en dan niet alleen voor de musicologen maar ook voor de literair-historici. Het blootleggen van contrafactrelaties is immers ook belangrijk voor wie zich met de genese, de receptie of de interpretatie van zeventiende-eeuwse liedteksten bezighoudt, aangezien – zoals we boven reeds hebben vastgesteld – muzikale ontlening dikwijls met thematische beïnvloeding samenging. Op een algemener niveau zijn de talrijke ontleningen die hij op het spoor is gekomen als evenveel bouwstenen te beschouwen voor een toekomstige geschiedenis van het zeventiende-eeuwse lied in de Noordelijke Nederlanden, een project dat pas zal kunnen worden aangevat wanneer de ontleningen door en aan talrijke dichters en in talrijke liedbundels systematisch zullen zijn onderzocht. Vergroting van het aantal liederen dat in de voetenbank is opgeslagen – een project waaraan nu in het Volksliedarchief in het P.J. Meertens-Instituut wordt gewerkt – is daarom een zinnige koers, waarbij ik de hoop uitspreek dat ook de Zuidnederlandse liedkunst – die in Grijps boek om begrijpelijke redenen (nagenoeg) volledig buiten schot is gebleven – niet over het hoofd zal worden gezien. Als Matters hypothese “dat Amsterdam en Holland juist in hun liederen minstens zoveel aan Zuid-Nederland te danken hebben als omgekeerd” juist is, dan kunnen er immers via deze weg nog veel resultaten worden geboekt¹.

Maar ook voor wie zich niet tot de specialisten van het zeventiende-eeuwse lied mag rekenen, heeft Grijps boek veel te bieden. Ik denk onder meer aan de hier ontwikkelde terminologie, die allerlei verschijnselen die met de contrafactuurtechniek samengaan, benoembaar maakt, en zo de blik van wie de liedcontrafactuur in andere periodes onderzoekt, kan verscherpen. Heel in het bijzonder moet ook Grijps metrische beschrijvingsstelsel worden vermeld, dat de aandacht verdient van iedereen die zich met de prosodie van het Nederlandse vers bezighoudt. Het stelsel is immers soepel genoeg opdat er zeer diverse soorten verzen mee kunnen worden beschreven, zodat het in aanmerking komt om, met de nodige aanpassingen, ook op liederen uit andere periodes te worden uitgetoet. Het is belangrijk hier te vermelden dat Grijp de regels van zijn beschrijvingsstelsel expliciteert, zodat zijn analyses controleerbaar worden en het aandeel van de subjectieve performance bij de beschrijving van een strofevorm zoveel mogelijk teruggedrongen wordt. Een aantal steekproeven hebben mij ervan overtuigd dat hij daar voor het zeventiende-eeuwse lied in elk geval volledig is in geslaagd. Slechts in een tweetal gevallen kwam ik tot een afwijkende notatie, maar ik heb het sterke vermoeden dat het hier om drukfouten gaat: de formule van Bredero's liederen *Als ick in myn gedacht, O schoonste schoonheit wreet!* en *Ghy stroom Goddinnen gladt* eindigt volgens mij met .3D .5D in plaats van .2D .3E .5E (p. 310); die van *Uyt Liefden com ic dagelycx nu* met .3b in plaats van .3A (p. 312).

In het algemeen heb ik in dit boek heel weinig gevonden, waar ik niet mee akkoord kan gaan. Ik noteerde een vertaalfout op p. 25, waar *pro solito carmine* 'in plaats van het gewone lied' vertaald wordt alsof er *pro solo carmine* stond; op de eerste regel na het citaat op p. 123 is mijns inziens *sporten* in plaats van *spijlen* bedoeld; Grijs interpretatie van de tweede versie van Hoofts *Galathea* ("Eerst wil Galathea haar minnaar niet laten gaan, maar zodra zij hem loslaat, wil hij niet meer weg" (p. 127)), lijkt me niet op de tweede helft van het gedicht, maar slechts op strofe 5 van toepassing. Het zijn stuk voor stuk kleinigheden. Wel ligt het aantal drukfouten in dit boek, dat voor het overige ook technisch voortreffelijk is verzorgd, wat aan de hoge kant.

Zeker niet de geringste kwaliteit van dit boek is dat het in fraai en glashelder proza geschreven is. De overzichtelijke compositie, de talrijke samenvattingen, de trefzekere en nauwkeurige formuleringen, de zorg om de eigen *démarche* zoveel mogelijk te expliciteren, dit alles wijst erop dat Grijs zijn lezers alle mogelijke comfort heeft willen bieden. Hoewel ik geen renaissancist noch musicoloog ben, is het me – soms tot mijn eigen verbazing – nergens moeilijk gevallen het betoog te volgen, ook op die plaatsen waar het vrij technisch wordt. Grijs boek is dan ook niet alleen een baanbrekend werk op het kruispunt van literatuur- en muziekwetenschap, het is tevens een inspirerende uitnodiging om van de studie van het Nederlandse lied in zijn muzikale én literaire aspecten tegelijk eindelijk ernstig werk te maken. – Frank Willaert, Universiteit Antwerpen (UFSIA).

1. F.H. Matter, *G.A. Bredero's Boertigh, amoreus, en aendachtigh Groot Lied-Boeck*. De melodieën van Bredero's Liederen ('s-Gravenhage 1979) 32.

Internationale Volkskundliche Bibliographie – International Folklore Bibliography – Bibliographie Internationale d'Ethnologie für die Jahre 1985 und 1986, mit Nachträgen für die vorausgehenden Jahre. Hg. Rainer Alsheimer. Bonn: Rudolf Habelt, 1991. xxxiv + 479 p. ISSN 0074-9737, ISBN 3-7749-2431-7.

Eind 1991 verscheen, om allerlei technische en organisatorische redenen zeer vertraagd, deze eerste door de nieuwe hoofdredacteur Rainer Alsheimer samengestelde aflevering van de Internationale Volkskundliche Bibliographie (IVB) (zie hierover meer in detail: VB 18 (1992) p. 90-91). Ten opzichte van de vorige aflevering is daarin een aantal belangrijke wijzigingen aangebracht. De drie parallel lopende trefwoordenregisters in het Frans, Duits en Engels waarmee in de voorafgaande twee afleveringen was geëxperimenteerd, zijn, omdat ze teveel onregelmatigheden bevatten, in deze band weer teruggebracht tot één, Duitstalig register. Alsheimer werkt nu aan de bouw van een meertalige thesaurus die op den duur niet alleen zal kunnen dienen als basis voor een toekomstige elektronisch raadpleegbare bibliografie, maar ook voor de samenstelling van de registers van de IVB in boekvorm. Daarnaast wordt ook gewerkt aan een herziening van de vaksystematiek. In afwachting van de definitieve versie zijn in deze band alvast enige kleinere, voorlopige wijzigingen doorgevoerd, met name om structuur aan te brengen in grote, nog niet onderverdeelde rubrieken als volkskarakter, kleding, sociale volkskunde.

Afkortingen voor tijdschriften worden in deze aflevering niet meer gebruikt. Nieuw is verder de toevoeging van een lijst van alle bundels, waarvan de afzonderlijke artikelen in de bibliografie zijn opgenomen, in alfabetische volgorde na de lijst van tijdschriften en voorafgaand aan de eigenlijke rubrieken. Hiermee wordt de gebruiker een belangrijke dienst bewezen.

Op deze mooie, gebonden aflevering kan echter ook wel enige kritiek geleverd worden. Storend zijn vooral het niet geringe aantal drukfouten en de vele dubbel opgenomen titels. Hopelijk zijn deze onvolkomenheden slechts te wijten aan de overgangsfase (de ontwikkeling van een nieuw computerprogramma) waarin de IVB tijdens de samenstelling van deze aflevering verkeerde. Dat was ook de reden waarom zij zo lang op zich heeft laten wachten. Voor de IVB als enige internationale volkskundige bibliografie is het echter van groot belang dat de achterstand zo snel mogelijk wordt ingelopen. – Eveline Doelman.

Kerkhoven, Jaap (samenst.), & Paul Post (red.). *Volkskunde en museum: een literatuurwijzer.* Amsterdam/Arnhem: P.J. Meertens-Instituut / Nederlands Openluchtmuseum, 1992. (Publikaties van het P.J.Meertens-Instituut, 19). 140 p.; f19,-; ISBN 90-70389-34-7.

Deze literatuurwijzer is, in de woorden van redacteur Post, in eerste instantie bedoeld als een handreiking aan de breed samengestelde groep van mensen die betrokken zijn bij cultuurhistorische musea in Nederland. De ontsluiting van internationale volkskundige literatuur beoogt een bijdrage te vormen aan het proces van bezinning rond beheer, presentatie en museale ethiek.

Het Nederlands Openluchtmuseum, dat een duidelijke voortrekkersrol vervult voor de Nederlandse cultuurhistorische musea, is medeverantwoordelijk voor deze uitgave. Dit museum staat evenals vele andere midden in het spanningsveld van marktgerichtheid en cultuurbehoud (onder andere onderzoek en documentatie). Dit spanningsveld wijt Post deels aan het nagenoeg ontbreken van gestructureerde contacten tussen musea en instellingen voor cultuurwetenschappelijk onderzoek. Het gevaar bestaat dat de onderzoekstaakstelling steeds nadrukkelijker een rest- of sluitpost vormt en in dienst gesteld wordt van wervende presentatieprojecten. Post bepleit een situatie waarin aan museumcollecties verbonden wetenschappelijk onderzoek een gedeelde verantwoordelijkheid wordt van museum en instellingen voor wetenschappelijk onderzoek.

Kerkhoven betoogt in zijn inleiding dat de volkskunde een specifieke bijdrage kan leveren aan de discussie over de musealisering van de samenleving. Centraal in zijn bijdrage staat de omgang met tradities. Deze is in de loop van de twintigste eeuw sterk verschoven. Tot ongeveer 1914 hadden musea en volkskundigen alleen oog voor de cultuur van arbeiders en vissers. Die werd door de industrialisatie bedreigd en diende behouden te blijven. Bij de verwerving van objecten uit deze cultuur werden alle vernieuwingen verwijderd zodat ze weer in hun 'oorspronkelijke, eeuwenoude oervorm' behouden en getoond konden worden. Sinds de jaren '70 kwam er aandacht voor de stadsgeschiedenis en voor de arbeidersgeschiedenis en de industrialisatie. Men is niet langer meer 'op zoek naar de ongeschonden wereld', noch naar stereotypen, maar naar maatschappelijke veranderingen. Deze verschuiving in uitgangspunten en belangstelling heeft vanzelfsprekend consequenties voor het beleid ten aanzien van behoud, beheer, onderzoek en presentatie in musea.

De literatuurwijzer geeft een systematisch overzicht van de internationale literatuur ten behoeve van praktisch museumwerk. Hiertoe zijn wetenschappelijke publikaties opgenomen in het Nederlands, Frans, Duits en Engels. De nadruk ligt op titels van artikelen in ongeveer vijftig (internationale en regionale) tijdschriften gepubliceerd in de periode 1945-1990. Het betreft volkskundige literatuur over cultuurhistorische musea. Publikaties van musea zijn niet opgenomen met uitzondering van *Bijdragen en mededelingen van het Nederlands Openluchtmuseum* omdat deze uitgave beschouwd wordt als "nagenoeg de enige concrete aansluiting in Nederland bij de 'vertaling' van volkskundige gerichtheid in museaal werk". Studies die betrekking hebben op objecten zonder dat van een specifiek museale problematiek sprake is, zijn niet opgenomen. De literatuurwijzer is samengesteld op basis van het bibliotheekbestand van het P.J.Meertens-Instituut. Dit heeft het belangrijke voordeel dat alle opgegeven titels daar in principe ook raadpleegbaar zijn.

De wijzer is helaas niet beredeneerd. Hierdoor is het niet bij voorbaat duidelijk wat de boodschap van de vermelde titels inhoudt (met uitzondering van een aantal waaraan de inleiding refereert). Deze beperkte opzet verdedigt Post door te verwijzen naar de projectmatige wijze waarop de literatuurwijzer tot stand is gekomen. Ter verdediging wordt tevens aangevoerd dat dit niet onbekend moet zijn in de museumwereld. Maar dat vormt natuurlijk een zwak argument als je eerder hebt betoogd dat onderzoek geen sluitpost mag vormen in de museale praktijk! De smalle opzet van de bibliografie wreekt zich echter vooral in het weglaten van titels als *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535* (Zwolle 1980), J.R. ter Molen, *Brood. De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* (Rotterdam 1983) en vooral J.R. ter Molen e.a. (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een zestiende-eeuwse boedelinventaris* (Rotter-

dam en Amsterdam 1986). Deze publikaties zijn niet alleen tot naslagwerken ter oriëntatie op de materiële cultuur geworden, maar geven ook aandacht aan de methodologische problematiek van onderzoek naar boeddellijsten, iconografisch materiaal en de objecten zelf. Ze vervullen met andere woorden een voorbeeldfunctie. Onbedoeld resulteert deze strenge en academische selectie bovendien in een eenzijdige nadruk op de bestudering van de plattelandscultuur en op de verrichtingen van het NOM, met als goede tweede het Zuiderzeemuseum. Terwille van een meer volledig beeld van de museale verrichtingen op volkskundig gebied was het verstandig geweest om in ieder geval ook het Historisch Museum Amsterdam en het Museum Boymans-van Beuningen expliciet te vermelden (zo niet in de literatuur, dan toch op zijn minst in de inleiding). Door de systematische aandacht van deze musea voor het onderzoek naar en de presentatie van de burger- en elitecultuur gelden ook zij als voortrekkers van cultuurhistorische musea.

Bevreemdend is ten slotte dat twee vermeldingen in de literatuurwijzer, namelijk 'Het Nederlands omroepmuseum, een museaal gat in de markt' van H. Overduin en 'Het carnavalsmuseum in Echt' van C. Eggen, staan gerangschikt bij de rubriek België terwijl het toch echt om Nederlandse musea gaat.

Niettemin biedt deze publikatie met name dankzij de inleiding van Kerkhoven de wetenschappelijke staf van diverse musea een bruikbare sleutel tot verdere informatie en bezinning. Zij kunnen met deze gids de weg vinden naar de nieuwste inzichten om het gedrag van mensen museaal aantrekkelijk én verantwoord te presenteren. Nederland heeft op dit gebied een duidelijke achterstand, maar het wiel hoeft – dankzij de buitenlandse ervaringen – niet opnieuw te worden uitgevonden. De literatuurwijzer moet bovendien opgevat worden als een signaal: het P.J. Meertens-Instituut opent met deze publikatie zijn deur voor cultuurhistorische musea. De bibliotheek is via deze wijzer letterlijk voor hen toegankelijk en tevens hoopt men op meer samenwerking bij het volkskundig onderzoek. Waarschijnlijk schiet de wijzer enigszins zijn doel voorbij waar het erom gaat staf en medewerkers in korte tijd op de hoogte te brengen van belangrijke volkskundige ontwikkelingen en buitenlandse museale resultaten. De bijna 1000 titels zijn voor de gemiddelde museumman of -vrouw (die zich immers ook telkens op een ander thema moet oriënteren) echt te veel. Wellicht zou het nuttig zijn om als aanvulling op deze literatuurwijzer en in overleg met musea een reader samen te stellen die de meest noodzakelijke basiskennis oplevert. – Renate van de Weijer, Nijmegen.

Knippenberg, Hans. *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* Assen/Maastricht: Van Gorcum & Comp., 1992. XII + 304 p., tatr. krt., graf., tab.; f59,50; ISBN 90-232-2675-5.

Het is niet de eerste keer dat de geograaf Hans Knippenberg een studie publiceert over een voornamelijk historisch onderwerp. Zijn proefschrift uit 1986 bracht de omvang en de redenen van het schoolverzuim in Nederland gedurende de negentiende eeuw in beeld. In 1988 publiceerde hij, samen met B. de Pater, het gewaagde en veel geprezen boek *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Daarnaast verschenen van zijn hand tal van artikelen in historische tijdschriften en jaarboeken. In deze studies blijkt steeds weer hoe verhelderend en verfrissend een andere invalshoek op een historisch thema kan zijn.

Knippenberg neemt met *De religieuze kaart van Nederland* de draad van de religiografische onderzoekstraditie weer op. Hij bouwt in dit boek duidelijk voort op het werk van J.P. Kruijt, die in 1933 promoveerde op een onderzoek naar de onkerkelijkheid in Nederland. Na de jaren '50 zijn er eigenlijk geen studies meer verschenen die de omvang en spreiding van de godsdienstige gezindten gedurende de negentiende en twintigste eeuw systematisch in beeld brachten en een analyse gaven van de veranderingen die zich daarin voltrokken (de studie van J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (1964) is eigenlijk de enige uitzondering, maar daarop is nogal fundamentele kritiek gekomen, zie AAG dl. 12).

Knippenberg houdt zich alleen maar bezig met de kerkelijkheid van mensen, en niet met

hun kerksheid of gelovigheid. Het eerste criterium is namelijk wel goed kwantificeerbaar, terwijl dit voor het tweede al een stuk moeilijker en voor het derde nagenoeg onmogelijk is. Onder godsdienstige gezindte en kerkelijkheid verstaat Knippenberg in het algemeen datgene wat mensen bij de volkstelling antwoorden op de vraag: "Tot welk kerkgenootschap of godsdienstige groepering acht u zich te behoren?" De resultaten van de volkstellingen zijn de belangrijkste bouwstenen voor deze studie. Uit deze bron alleen al zijn naar schatting 450.000 getallen verwerkt en geanalyseerd. Wie denkt dat dit boek aan een overdosis tabellen ten onder gaat, heeft het mis. In dit boek zijn de getallen in 88 kaarten gevisualiseerd (op een enkele uitzondering na steeds van Nederland als geheel, bijna paginavullend afgedrukt en dus goed 'leesbaar').

Uit de kaarten blijkt duidelijk dat religieus Nederland in drie zones verdeeld kan worden. Ten zuiden van de grote rivieren bevindt zich het katholieke deel; ten noorden daarvan strekt zich een orthodox-protestantse band uit die loopt van de Zeeuwse eilanden en waarden over de Betuwe, delen van de provincie Utrecht, de Veluwe, het noorden en westen van Overijssel naar delen van Friesland. De rest van Nederland is meer vrijzinnig-protestant of onkerkelijk. Dit is niets nieuws onder de zon. Nieuw is wel, althans het is nog niet eerder en zo overtuigend voor zo'n lange periode aangetoond, dat deze driedeling een taai bestaan gekend heeft. Knippenberg legt met zijn kwantitatieve gegevens een opmerkelijke continuïteit in de godsdienstgeografie van Nederland gedurende de laatste vier eeuwen bloot. De invloed van de Franse Revolutie of de gevolgen van de industrialisatie hebben niet geleid tot een wezenlijke wijziging van het patroon. Wel heeft – en dat lijkt ook het intrappen van een open deur – de ontkerkelijking gedurende de laatste eeuw voor een toenemende 'ontkleuring' van de godsdienstkaart gezorgd. Uit de analyse van de geografische spreiding van de ontkerkelijking blijkt dit proces zich, zeker tot in de jaren '60, in belangrijke mate naar het bestaande patroon te voegen. Vooral in het hoofdstuk waarin de ontkerkelijking centraal staat, doet zich pijnlijk gevoelen dat er in Nederland na 1971 geen volkstellingen meer zijn gehouden. Voor ontwikkelingen van de laatste twee decennia is de schrijver geheel aangegeven op wat de kerkgenootschappen zelf aan cijfers verstrekken of wat uit steekproeven en enquêtes blijkt. Helaas komt het verhaal daardoor een beetje in het drijfzand terecht en moeten er veel slagen om de arm gehouden worden.

Zo sterk als het boek in de feitelijke beschrijving van omvang en spreiding van de godsdienstige gezindten is – en hierin is de auteur bovendien ook nog erg volledig: ooit van de *Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen* gehoord? – zo ontoereikend zijn de pogingen om het patroon te verklaren. De poging om in vier pagina's zowel de scheidslijn Rome-Reformatie als de grens tussen vrijzinnig en rechtzinnig bij de protestanten te verklaren, is ronduit teleurstellend. Knippenberg komt niet verder dan summier samenvatten wat anderen hierover te berde hebben gebracht. Ik vermoed dat de auteur aan het eind van de rit op zijn onderwerp was uitgekeken. Zo kon het gebeuren dat hij in de tekst naar een studie met een mogelijke verklaringsgrond verwijst ("de historicus De Bruin heeft recent een relatie gelegd" etc.), maar dat de nieuwsgierig geworden lezer in de literatuurlijst vergeefs naar bedoelde De Bruin speurt.

Wellicht is het maar goed ook dat Knippenberg zich beperkt heeft tot zijn specialiteit. Hij heeft met zijn boek een breed uitgesponnen onderzoeksprogramma gepresenteerd, waarin cultuurhistorici, antropologen en sociologen nog vaak en langdurig hun tanden kunnen zetten. Het ligt in de lijn der verwachting dat *De religieuze kaart van Nederland* door velen als uitgangspunt voor verder onderzoek genomen zal worden. Nederland kan zich opmaken voor de volgende reeks scherpslijperijen. – Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Leuker, Maria-Theresia. *"De last van 't huys, de wil des mans ...". Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts.* Münster: Regensburg, 1992. (Niederlande-Studien, 2). 349 p., 43 ill. buiten tekst; DM 48,-; ISBN 3-7923-0633-6.

Dit belangrijke boek vormt een onmiskenbare verrijking van onze kennis omtrent huwelijksleven en man-vrouwverhoudingen in de Republiek. Waar de literatuur over dat onderwerp in

Nederland, in tegenstelling tot diverse omliggende landen, nog schaars is, is deze bijdrage extra welkom. Leukers werk toont aan dat een analyse van literaire bronnen tot verrassende inzichten kan leiden. De basis vormen zo'n 120 kluchten en blijspelen uit de zeventiende eeuw, in een enkel geval, uit het begin van de achttiende eeuw. Deze werden geselecteerd uit een breder corpus van teksten op grond van het feit dat de problematiek van vrouwenrollen en huwelijk er een belangrijke plaats innam. Globaal ging het om vier thema's: gedragsnormen voor meisjes in huwbare leeftijd; het trouwen; conflicten binnen het huwelijk; echtscheiding. De methode van analyse bestond eruit, steeds op zoek te gaan naar de normen en waarden die impliciet zijn in de geschilderde handeling. Loopt het met een personage slecht af, dan werd zijn of haar gedrag kennelijk negatief gewaardeerd. Wordt iemand, bijvoorbeeld een bedrogen echtgenoot, al te belachelijk afgeschilderd, dan betekent het dat de toehoorders hem als een zwakke si dienden te beschouwen. Soms worden uit de mentaliteitsgeschiedenis reeds bekende normpatronen nog eens bevestigd, o.m. de actief-passieve rolverdeling tussen mannen en vrouwen, en het belang van de eer, ook in een stedelijk-burgerlijke samenleving als het zeventiende-eeuwse Holland. In andere gevallen voegen Leukers conclusies een nieuwe nuance toe aan ons beeld van preindustriële man-vrouwverhoudingen. Zo wijst ze erop dat in vele toneelspelen de vrouw niet alleen moet zorgen zelf eerzaam te blijven maar ook een onmiskenbare verantwoordelijkheid voor de deugdzzaamheid van de man in de schoenen geschoven krijgt. Als het meisje zich maar een beetje provocerend gedraagt, is het logisch dat haar vrijer zich niet langer kan inhouden; komt het dan tot ongeoorloofde seksuele handelingen, dan is het haar schuld. Leuker noemt dit de "dubbele belasting" voor vrouwen.

Interessant zijn ook de gegevens rond de problematiek der partnerkeuze. Dit onderwerp is nog immer controversieel binnen het historisch onderzoek naar huwelijk en gezin, en over de praktijk in Nederland is slechts weinig bekend. De meeste blijspelauteurs spreken zich uit ten gunste van ouderlijke bemoeienis met de huwelijkskeuze van meisjes. Laat je hen de vrije hand, zo heet het, dan gaat het meestal mis. Meisjes vinden geen enkele vrijer goed genoeg of vallen juist op de eerste de beste. Het ergste is als ze meerdere vrijers tegelijk aanmoedigen: ziet het meisje een jongen niet zitten dan dient ze snel duidelijk te maken dat verdere bezoeken aan haar huis voor hem zinloos zijn. Aan de jongens komt dus in ieder geval wel eigen initiatief toe. Bovendien moeten de ouders tegenover hun dochters niet al te repressief zijn. Het is zinloos en verkeerd om hen een ongewenste echtgenoot te willen opdringen. Als de ouders dat toch willen, is de door hen geprefereerde kandidaat vaak iemand met aanzienlijk meer geld of status dan zijzelf; de dochter krijgt uiteindelijk haar zin, maar ook haar geliefde is ruim in staat haar materieel te onderhouden. Tegen het eind van de eeuw wordt de nadruk op de eis van wederzijdse verstandhouding tussen de toekomstige partners groter.

Bij dit en andere onderwerpen is de analyse steeds uitvoerig en gedegen. Enkele malen leidt die uitvoerigheid tot herhalingen. In één geval was Leuker kennelijk vergeten dat ze een zaak reeds eerder had besproken: het motief van de schoorsteenveger en de daarmee verbonden seksuele symboliek komt in twee verschillende stukken voor, die echter niet aan elkaar worden gerelateerd (pp. 127-128 vs. pp. 168-169).

Kritiek heb ik op enkele ondergeschikte punten. Michael Schröter (*Wo zwei zusammenkommen in rechter Ehe* (Frankfurt 1985)) wees reeds op het belang van literaire bronnen voor de studie van het huwelijk tussen 1200 en 1500 en het is derhalve merkwaardig dat Leuker in haar weergave van het huwelijk in die periode zich veeleer op rechtshistorische literatuur baseert. In haar bespreking van de literatuur over Nederland in de vroeg-moderne tijd mist ze een Amerikaanse studie (Sherrin Marshall, *The Dutch gentry, 1500-1650. Family, faith and fortune* (New York etc. 1987)). De veelvuldige noten staan meestal op een irriterende plek midden in een zin; soms behelzen ze alleen een verwijzing naar een andere pagina. Dat komt de leesbaarheid niet ten goede. In de tekst zelf staat doorgaans al de titel van een klucht of blijspel maar zelden de auteur; de laatste was kennelijk minder belangrijk. Er is af te dingen op het methodische uitgangspunt dat vertalingen niet in de analyse zijn betrokken. Als vertaalde Franse stukken hier veelvuldig werden opgevoerd, duidt dat er dan niet op dat

ze bij de smaak van het publiek aansloten en dus bij het lokale normenpatroon? Het criterium van de literaire traditie was hier kennelijk doorslaggevend dan een mentaal- en sociaal-historisch uitgangspunt. In de loop van haar exposé concludeert Leuker enkele malen dat er een verandering had plaatsgevonden tegen het eind van de eeuw. De lezer zou dat veranderingsproces beter hebben kunnen volgen, als de relevante toneelstukken in een chronologische volgorde waren besproken.

In ieder geval vat Leuker de belangrijkste ontwikkelingen samen in haar slothoofdstuk. Op de eerste plaats was er een verschuiving in het genre toneelstukken van boertige naar meer deftige comedies. Op het eind van de zeventiende eeuw vinden we in de handelingen minder expliciete verwijzingen naar sex of naar (onder)lichaamsfuncties, maar ook bijvoorbeeld zijn er geen stukken meer in Oostnederlands 'dialect'. Leuker brengt deze verschuiving in verband met bredere ontwikkelingen als civilisatieprocessen, de terugtrekking van de elites uit de volkscultuur en de overgang van een schaamte- naar een schuldcultuur. Die ontwikkelingen hangen natuurlijk onderling samen. De vraag blijft hoe ze precies samenhangen. Leuker wijst erop dat de burgerlijke waarden die op het eind der eeuw in de comedies naar voren kwamen veelal geïnspireerd waren op de geschriften van moralisten als Cats. De brede burgerij huldigde de genoemde waarden dus al aan het begin van de zeventiende eeuw. Deze burgers ook vormden steeds de meerderheid onder het publiek in de Amsterdamse schouwburg (overigens, als niet aan een hof gebonden plek voor toneeluitvoeringen, een unicum in het Europa van die tijd). De genreverschuiving duidt derhalve primair op een terugtrekking van de elites uit de volkscultuur: zij wilden de lagere klassen met hun vulgaire gedrag en uitdrukkingwijzen niet langer op het toneel zien.

Een en ander roept weer het probleem op van de relatie van de op het toneel gepropageerde normen met het werkelijk gedrag van mensen. Daar komt Leuker niet goed uit. Hoewel haar slotparagraaf in naam geheel aan genoemd probleem is gewijd, maakt ze zich feitelijk in één alinea ervan af: omdat normovertredingen in de stukken veelvuldig voorkomen, zal ook het werkelijke gedrag wel niet altijd aan de normen hebben beantwoord. Maar we zouden ook teveel hebben verwacht als we het probleem van de relatie toneel-reëliteit opgelost hadden willen zien. Leukers interessante studie zal zeker aanzetten tot verder onderzoek. – P.C. Spierenburg, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Lis, Catharina, & Hugo Soly. *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw.* [Turnhout]: Brepols, 1990. 242 p., 16 ill. buiten tekst; Bfr 700; ISBN 90-72100-27-1.

'Collocatie' of 'opsluiting op verzoek' was een bekend verschijnsel in het vroegmoderne Europa. Familieleden, maar ook burens en andere betrokkenen, konden de justitiële autoriteiten verzoeken een onhandelbare persoon voor korte of langere tijd op te sluiten. Zulke verzoeken werden in veel gevallen op schrift gesteld. Voor de historicus vormen zij een fascinerende bron, omdat zij toegang verschaffen tot allerlei conflicten binnen het gezin en de buurt. Belangrijk is bovendien dat die conflicten beschreven worden door de direct betrokkenen (al horen wij niets van de personen voor wie de opsluiting werd verzoekt). Het gaat om hun bewoordingen, hun definitie van de problemen, zodat wij ook iets kunnen achterhalen van hun opvattingen en gevoelens. Toch is het opvallend hoe weinig deze bron tot nu toe is onderzocht. Wel verscheen in 1982 een belangrijke studie van Arlette Farge en Michel Foucault over de *lettres de cachet* in het achttiende-eeuwse Parijs. In Nederland heeft Pieter Spierenburg onderzoek gedaan naar de verzoeken tot opsluiting in het achttiende-eeuwse Leiden. Gelukkig is er nu ook de studie van Lis en Soly. Ook zij hebben zich beperkt tot de achttiende eeuw, de periode waarin het meest van deze mogelijkheid gebruik werd gemaakt. Zij hebben zich gericht op vier steden in de Zuidelijke Nederlanden: op Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel.

Het is een fraaie en stimulerende studie geworden. De auteurs hebben het verschijnsel zoveel mogelijk vanuit de 'supplianten', de indiensen, onderzocht. Zij concluderen dat de verzoeken uit alle lagen van de bevolking kwamen. De meeste betroffen onhandelbare zonen of onhandelbare echtgenoten. In ongeveer een kwart van de gevallen werd er over krank-

zinnigheid gesproken. In de overige gevallen ging het om 'quaed gedragh': de personen die men wilde opsluiten waren te lui om te werken, zij verkwisten hun geld, waren aan de drank, gedroegen zich onzedelijk of maakten zich schuldig aan mishandeling.

De auteurs hebben hun boek geconcentreerd op de periode na 1770. Voor de lagere groeperingen brachten deze jaren een aanzienlijke verslechtering van hun economische situatie. Tegelijk was er een opvallende stijging in het aantal verzoeken tot collocatie. Tussen die twee ontwikkelingen, aldus Lis en Soly, bestond geen direct maar wel een indirect verband. De economische achteruitgang zou ingrijpende gevolgen hebben, zowel voor de verhoudingen binnen het gezin als voor de verhoudingen binnen de buurt. De spanningen die hieruit voortkwamen leidden uiteindelijk tot de grote toename van het aantal rekesten.

De economische achteruitgang had vooral gevolgen voor de mannelijke bevolking. Voor de jongens was er niet veel meer dan het zware en slecht betaalde werk in de katoenspinnerij. Juist in deze jaren werd het werk geconcentreerd in grotere werkplaatsen. Meestal waren dat vochtige kelders (de draden mochten niet te droog worden), waar zij lange dagen moesten maken voor een zeer gering loon. De arbeidsdiscipline was ver te zoeken. Er werd veel gewisseld van werkplaats, terwijl zich tevens talrijke jeugdbendes vormden. Met stelen en zakkenrollen viel er meer te verdienen. Ook de economische positie van de volwassen mannen was sterk verslechterd. Terwijl de meesten tot ongeveer 1770 werkzaam waren geweest als zelfstandig ambachtsmeester, konden zij in de jaren daarna alleen nog werk vinden als loonarbeider. Dat betekende een financiële maar ook een maatschappelijke achteruitgang. Daarentegen waren er voor de vrouwen en de meisjes nog steeds behoorlijke mogelijkheden in de kantindustrie en andere sectoren van de textielnijverheid. Volgens de auteurs was het juist deze gelijktijdige ontwikkeling, de sociale degradatie van de mannen en de grotere inbreng van de vrouwen in het gezinsinkomen, die de laatsten er eerder toe bracht om hun echtgenoten, als zij te lui waren om te werken of als zij het inkomen verkwisten, voor korte tijd te laten opsluiten.

Tegelijk had de economische verslechtering ook invloed op de onderlinge verhoudingen in het buurtleven. De snel stijgende huren, veroorzaakt door de grote emigratie naar de steden, en de algehele daling van het inkomen dwongen veel gezinnen om een woning te betrekken in goedkopere buurten. Daarmee werden de oude verhoudingen binnen de buurten onder zware druk gezet. Interessant is, dat Lis en Soly bij hun beschrijving van deze ontwikkelingen nadrukkelijk wijzen op het belang van begrippen als eer en schande. Zij merken terecht op, dat de overlevingskansen van het gezin niet alleen gelegen waren op het materiële vlak. De reputatie van de gezinsleden, hun positie binnen de buurt, waar de eer iedere dag moest worden opgebouwd, was niet minder essentieel. Ook gaan zij hier uitvoerig in op de 'gebuurten' in Gent, die kennelijk zeer verwant zijn geweest aan de gelijktijdige 'gebuurten' in Leiden en Den Haag. Jammer is wel, dat in hetzelfde hoofdstuk opeens de charivari ten tonele wordt gevoerd. Misschien is het nog te vroeg om duidelijke conclusies te trekken. Toch heeft het onderzoek van de laatste jaren aannemelijk gemaakt dat de charivari, zeker in de achttiende eeuw, vooral tot de rurale en niet zozeer tot de stedelijke volkscultuur heeft behoord.

De twee laatste hoofdstukken beschrijven de positie en inbreng van de autoriteiten en de verschillende instituties waarin de onhandelbare personen werden opgesloten. Wat opvalt is dat na 1770 niet alleen het aantal verzoeken toeneemt, maar dat deze ook bijna allemaal worden toegewezen. Met andere woorden, het ging niet alleen om een hogere intolerantiedrempel onder de bevolking. In dezelfde periode streefden de justitiële autoriteiten naar een grotere controle over het niet-strafbare gedrag, terwijl zij geïnteresseerd raakten in opsluiting als een middel tot morele betering. In feite kwamen de belangen van overheid en supplianten samen. De toestanden in de instituties waren zeer verschillend. De provinciale correctiehuizen, zoals die vanaf de jaren '70 werden opgericht, werden goed gecontroleerd en waren ook niet gericht op pure dwangarbeid. De toestanden in de stedelijke tucht- en dolhuizen waren heel wat slechter, al lijken de kloosters, waar doorgaans de onhandelbare leden van goede families werden opgeborgen, nog de beroerdste omstandigheden te heb-

ben gekend. Bovendien werden deze mensen veel langer opgesloten dan degenen die uit de lagere klassen afkomstig waren. Voor hen vroegen de supplianten meestal een korte termijn. Hun bijdrage aan het inkomen bleef onmisbaar.

De twee auteurs besluiten hun boek met een kritiek op die historici die zich in hun analyses van de vroegere sociale controle beperkt hebben tot een blik van bovenaf. Zij betogen terecht dat de doelgroepen ook zelf in beeld moeten worden gebracht en dan niet alleen in zulke eenvoudige termen als weerstand of onderwerping. Deze groepen bezaten hun eigen bronnen van sociale cohesie, die weer direct te maken hadden met hun gevoelens over eer en respectabiliteit. Zij pleiten voor een meer antropologische benadering van de sociale controle. Zij beschouwen de aanvragen voor collocatie slechts als een laatste stap "in een lange reeks van pogingen om de vrede binnen het gezin en de buurtgemeenschap op eigen krachten te herstellen, dus zonder een beroep te doen op de rechterlijke macht" (215).

Het waardevolle van deze studie is vooral, dat hier nieuwe perspectieven worden geopend, en dan met name voor het onderzoek naar het buurtleven in de vroegmoderne steden. Uiteraard valt er ook wel wat af te dingen. Zo had ik af en toe mijn twijfels of de auteurs de precieze bewoordingen van de supplianten wel altijd hebben begrepen. Om een enkel voorbeeld te geven, als een vrouw als 'hoer' wordt bestempeld, dan wil dat gezinszins zeggen dat zij in de prostitutie zat. Wij kunnen dan hoogstens constateren dat de vrouw verdacht werd van seksuele omgang buiten het huwelijk. Ook andere begrippen lijken wat al te gemakkelijk uit hun context te zijn gelicht. Maar het gaat hier slechts om kleine, weinig storende details. – H.W. Roodenburg.

Méchin, Colette. *Bêtes à manger. Usages alimentaires des Français.* Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1992. 270 p. + 16 p. ill.; Ffr 160,-; ISBN 2-86480-566-9.

Wat vegetariërs er ook van mogen denken, het dier blijft in het Westen het voedingsmiddel met de hoogste status in de culinaire beeldwereld en de meest centrale positie in de keuken. Vlees heet kracht te geven; veel, duur of exotisch vlees staat voor rijkdom en prestige, en bijna alle gerechten worden rondom het vlees opgebouwd. Zelfs in de vegetarische keuken worden vormbeginselen gehanteerd die aan de vleeseters zijn ontleend. Vleeseten heeft vaker en intenser dan bij andere levensmiddelen het geval is een expliciet symbolische connotatie. Vlees hoort bij Holle Bolle Gijs en bij Luilekkerland. Wie zich wil kastijden door te vasten, eet geen vlees. En de eigentijdse ascese van vermageringskuren en Postbus 51 trekt als een Don Quichote tegen het vleeseten ten strijde. De verhouding tussen dier en vlees is subtiel, want we eten geen dier maar vlees, doch vlees participeert wel degelijk in de symboolwaarden en culturele betekenissen van het dier. Anderzijds eten we niet alle dieren, en als we ze eten zijn de voorschriften en taboes, normen en regels per diersoort of dier, per groep en per situatie, en soms zelfs per geslacht verschillend. Denken we aan de extreem diverse wijzen waarop het oervoedsel van zeevarend Nederland, de haring, wordt genuttigd. In de vaderlandse consumptiewijzen van de haring vinden we al het hele repertoire uit Lévi-Strauss' befaamde analyse *Le cru et le cuit* (1964) verenigd.

De volkskundige (een *ethnologue* met kritiek op *folkloristes*) Colette Méchin probeert in dit boek de symbolische wereld van het eetbare dier in haar totaliteit te verkennen. Dat is natuurlijk een mensenwereld, want de species 'eetbare dieren' komen we bij Buffon niet tegen. En wie mensenwereld zegt, zegt cultuur. Méchin kiest hier voor de (vooral rurale) cultuur van Noordoost-Frankrijk, eigenlijk alleen Lotharingen, tegen de grens van België aan. Hier en daar maakt ze een uitstapje in die richting of naar de Elzas. De ondertitel van het boek belooft dus meer dan de auteur waarmaakt. Een vorm van wetenschappelijk bedrog die zeker bij een universitaire uitgever gerust aan de kaak mag worden gesteld, temeer daar juist op dit gebied een nauwkeurige plaats- en tijdsbepaling een wezenlijk voorwaarde voor een betrouwbare analyse van de waarnemingen is. Overigens valt dat de inhoud van Méchins boek niet te verwijten. Ze lokaliseert en dateert steeds met grote nauwkeurigheid. Haar materiaal heeft ze hoofdzakelijk door veldwerk bij elkaar gebracht. "Ethnologie d'urgence" noemt ze het, een reddingsoperatie voor het te laat is. De lange reeks tussen 1975 en 1988

afgenomen interviews heeft ze, naar ze zegt, nauwkeurig getranscribeerd (maar echt dialect komt er niet in voor, en ook de 'eh's en 'ah's zijn weggezuiverd). De interviews gebruikt ze om haar met eigen woorden weergegeven observaties meer reliëf te verlenen en, vooral, de symbolische betekenis ervan terug te vinden. Afbeeldingen worden schaars gebruikt.

Bij haar analyses gaat Méchin uit van het dier, niet van de keuken. De basiskeus van de vleeseters betreft inderdaad het dier zelf, pas daarna komen de bereidingswijzen aan bod. Dat gold althans voor de rurale wereld van vroeger. Het is de vraag of de huidige steding niet veeleer in keukenklare stukken vlees of typen vleeswaar denkt, soms zelfs zonder te weten van welk dier ze komen. Maar dit boek gaat niet over de steding. Het is dus niet onlogisch van het dier uit te gaan. In de cultuur van de bewuste regio neemt het varken een centrale, zoniet overheersende plaats in. Elders zou dat wellicht het rund of het schaap zijn geweest. Het eerste deel gaat dus over het varken. Achtereenvolgens wordt de wijze van slachten, in stukken snijden en conserveren behandeld, vervolgens de bereidingswijzen die met feestmalen worden geassocieerd (hoofdkaas, varkenspoten, enz.), tenslotte de beeldwereld rond het varkensvlees: wat geeft men ervan weg, wat moet gedroogd en wat gerookt worden – met andere woorden: hoe zit de hiërarchie van de goede en slechte, edele en minder edele delen van het varken in elkaar. Na het varken komen in een tweede deel de overige dieren aan de beurt: kip, gans en konijn, rund, schaap en geit, groot en klein wild. Steeds worden dezelfde elementen geanalyseerd: wijzen van slachten en bereiden, feesten waarin het dier een rol speelt, rituelen en symbolen. Opmerkelijk is dat de symbolische elementen rond de overige dieren een soort contrapunt tegenover het varken vormen. Taboe zijn eigenlijk alleen de hond en de kat, maar de kat wordt nogal eens met het konijn verward. Paardevlees wordt eerst sinds de negentiende eeuw gegeten, als gevolg van een hygiënistisch offensief, en dan nog met zichtbare afkeer wanneer het om een paard van het erf gaat. In het derde en laatste deel synthetiseert Méchin het voorgaande tot een globaal systeem van carnivore symboliek. Welke regels moeten worden gevolgd wil de slacht goed en geoorloofd zijn? Waarom mogen er alleen mannen bij aanwezig zijn? Hoe de merkwaardige relatie tussen het bloed van het beest en de azijn van de marinade te verklaren? Wat is de rangorde van de lichaamsdelen, hoe worden ze uit elkaar gesneden of gehakt, en wat gebeurt er met de edele delen? Wat is de verhouding tussen rauw en gekookt, gegrild en gestoofd, gesneden en gehakt? En hoe hangt dat samen met smaken, geuren en kleuren? In de conclusie probeert Méchin het vleesgebruik op de tijdas van de jaarkalender te plaatsen: vleesgebruik op week-, zon- en feestdagen, seizoensconsumptie.

Semantiek en symboliek zijn de sleutelwoorden van deze studie. Vleesgebruik is voor Méchin als een tekst die met behulp van een passende grammatica kan worden ontleed en begrepen. Gegevens over productie- en distributiewijzen, hoeveelheden en caloriewaarden zal men er dan ook vergeefs in zoeken. Méchin zoekt de rationaliteit van het menselijk handelen niet aan de sociaal-economische kant maar (exclusief) aan de sociaal-culturele. Vleeseten is naar haar overtuiging in wezen een eminent symbolische activiteit. Niet zozeer omdat het vlees op zichzelf een onmiddellijk toegankelijke symboliek zou vertolken, maar omdat het vlees dat we eten en de wijzen waarop het wordt geslacht, bereid en gepresenteerd, deel uitmaken van en verwijzen naar het grotere symboolsysteem van onze hele cultuur. Rood of zwart, gegrild of rauw vlees verwijst naar wilde, onbetugelde driften; wit of bloedeloos, gaargekookt vlees naar beschaving en verfijning. Wit vlees behoort dan ook tot de vasten. Het staat voor versterving, beheersing van het lichaam, maar ook voor de herborren onschuld van het paasfeest. Bij haar interpretaties leunt Méchin zwaar op Lévi-Strauss, Mary Douglas en Camporesi. Aan laatstgenoemde ontleent ze trouwens haar slotcitaat. Bij alle waardering voor de finesses van haar analyses mogen we niet vergeten dat zulke externe interpretatiekaders als plaats- en tijdloze rasters over de observaties worden gelegd en dat heel de interpretatie staat of valt met het antwoord op de vraag of die koppeling geoorloofd is, en mag volstaan. Op die vraag gaat dit boek niet in. – Willem Frijhoff.

Mensch und Tier. Kulturwissenschaftliche Aspekte einer Sozialbeziehung. Hg. Siegfried Becker & Andreas C. Bimmer. [Themanummer] *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* NF 27 (1991). Marburg: Jonas Verlag, 1991. 302 p., 40 ill.; ISBN 3-89445-116-5; ISSN 0175-3479.

Deze bundel bevat veertien artikelen waarin de relatie mens–dier een rol speelt. In de volkskunde is hieraan tot nu toe nauwelijks aandacht besteed. Dieren hadden hier hun plaats op de boerderij en in het jachtbedrijf. In de afgelopen decennia is in de westerse samenlevingen de houding van mensen tegenover dieren ingrijpend gewijzigd. Er is een grotere gevoeligheid ten aanzien van het welzijn van dieren ontstaan en er heeft zich op grotere schaal dan voorheen een inniger verhouding tot bepaalde gezelschapsdieren ontwikkeld. Het is daarom goed dat aan deze thematiek aandacht wordt besteed. Ik vrees echter dat deze bundel teveel een allegaartje van allerlei onderwerpen en benaderingen is gebleven om de belangstelling voor dit onderwerp op te wekken. De artikelen vertonen onderling geen enkele samenhang en helaas hebben de redacteurs ook geen kans gezien in hun korte inleiding iets van een onderzoeksperspektief te ontwikkelen. Ook ontbreekt enige verwijzing naar het weinige dat in Duitsland over dit onderwerp is geschreven. Zo moeten we het stellen met de inhoud van de veertien zeer heterogene artikelen, waarvan de meeste hieronder kort worden samengevat.

Gaby Mentges doet een poging om de populariteit van het hert op schilderijen te verklaren (11-24), *Roland Girtler* laat zien hoe het stropen van gemzen in Oostenrijk en Beieren fungeert als uiting van sociale rebellie en mannelijkheidscultus (25-40) en *Christoph Gasser* beschrijft de bestrijding van mussen door de eeuwen heen (41-60). *Erik de Vroede* beschrijft op basis van Belgisch materiaal een aantal wrede spelletjes met dieren zoals ganswerpen en haanslaan, vermoedt een verband tussen enerzijds ganswerpen en de oogst, anderzijds haanslaan en carnaval en vraagt zich vervolgens af of deze spelletjes van keltische of germaanse rituelen afstammen (61-81). *Karl Braun* houdt een pleidooi voor de instandhouding van het Spaanse stierengevecht als oud cultuurbezit. In het ritueel van het stierengevecht fungeert volgens hem de stier als symbool van de mannelijkheid, kracht en schoonheid. De wilde natuur van de stier wordt hierin symbolisch ondergeschikt gemaakt aan de cultuur die een vrouwelijk karakter zou bezitten. Dierenbeschermers verwijt hij dat deze geen gevoel bezitten voor de waarde van deze traditie en de verschillen tussen mens en dier niet in het oog houden. Uit zijn argumentatie blijkt dat Braun volstrekt niet op de hoogte is van de doelstellingen van de Dierenbescherming en van haar ethische bezwaren tegen deze vertoning (83-98). *Ruth-E. Mohrmann* schetst de veranderingen in de Duitse slachthuizen in de negentiende eeuw. Deze worden gestuurd door overwegingen van efficiency, volksgezondheid en dierenwelzijn (101-118). *Jutta Buchner* gaat in op de emotionele en sociale betekenis van het houden van honden rond 1900 in Duitsland. De creatie van een nationale Duitse hond in de vorm van de Duitse herder onderstreept de maatschappelijke functie van de hond voor de mens (119-138). *Martin Scharfe* gaat in op de revolutionaire veranderingen in het verkeer ten gevolge van de introductie van de auto en de daaruit resulterende spanningen tussen koetsiers en automobilisten (139-162). *Siegfried Becker* schetst de ontwikkelingen in het volkskundig onderzoek van de imkerij in de negentiende en twintigste eeuw en de ideologisch bepaalde waardering voor de bijen als vlijtige dieren en voor hun georganiseerde levenswijze waarin de nadruk wordt gelegd op de onderschikking van het individu aan de gemeenschap. Na 1945 blijft de waardering voor de vlijt, maar is de vergelijking van de bijenstaat met de menselijke staat taboe geworden (163-194). *Andreas Bimmer* ziet een aantal ontwikkelingen die volgens hem zullen leiden tot een geleidelijke verwijdering van dieren uit de openbare leefruimte van de mens. Enerzijds doet volgens hem de toenemende gevoeligheid van de mens ten opzichte van dierenwelzijn het gebruik van dieren voor allerlei doeleinden zoals circus, dierentuinen en veeteelt afnemen, anderzijds maken de maatregelen van de plaatselijke overheden tegen de overlast van gezelschapsdieren (lawaai, uitwerpselen, bijten) het houden van deze dieren minder goed mogelijk. Ten aanzien van het verdwijnen van de veeteelt kan ik hem niet helemaal volgen. De huidige ontwikkelingen

wijzen vooralsnog meer op een extensivering van de intensieve veehouderij in de richting van de scharrelveehouderij en de biologische veehouderij dan van een verdwijnen van deze bedrijfstak (195-201). Een interessante poging om iets meer over de relatie mens-dier te weten te komen vormt een kleinschalig onderzoek tijdens het wintersemester 1988/89 aan de universiteit van Marburg waarvan *Anne Blohm* verslag doet. Hierbij werden 34 bezitters van huisdieren aan de hand van een vragenlijst geïnterviewd over hun motieven om dieren te houden en hun relatie hiermee (211-215). Aansluitend werden ook enkele kwalitatieve interviews afgenomen bij honden- en kattenbezitters. *Petra Dierzon* destilleert hieruit een goed beeld van de emotionele betekenis die huisdieren voor mensen kunnen hebben. (215-222). – Ton Dekker.

Onder de groene linde. Verhalende liederen uit de mondelinge overlevering, verz. door Ate Doornbosch. II: *Lieder en over ontluikende liefde, werving, vrijage en zwangerschap*. Ingel. en van comm. en reg. voorzien door Marie van Dijk, Henk Kuijer, Ernst Heins en Ton Dekker. Amsterdam: Uniepers, 1989. 296 p., ill., krt., muz.; f29,90; ISBN 90-6825-0663. III: *Lieder en over trouw en ontrouw in de liefde, verleiding en verlating*. Van comm. voorzien door Marie van Dijk, ingel. door Marie van Dijk en Ton Dekker. Abcoude: Uniepers, 1991. 296 p., ill., krt., muz.; f29,90; ISBN 90-6825-0965.

Toen in 1987 het eerste deel van *Onder de groene linde* het licht zag (zie VB 14,2 (1988) 224-225), zal menig liefhebber van Nederlandse volksliederen daarbij ambivalente gedachten gekoesterd hebben. Vanzelfsprekend was ieder ingenomen met het feit, dat met de verschijning van deel I een begin gemaakt werd met het in gedrukte vorm vastleggen van een globale doorsnee door de enorme, in jarenlang noest veldwerk opgebouwde liederencollectie van Ate Doornbosch. Want hoewel de radio-uitzendingen van *Onder de groene linde* zich jaar in, jaar uit in een grote populariteit mochten verheugen, brengt de aard van het medium met zich mee, dat de geboden informatie voor de luisteraar vergankelijk is. Vastleggen van (een deel van) al die informatie in gepubliceerde vorm ontsluit dit materiaal ook op termijn en biedt vele aanknopingspunten voor verdergaand onderzoek.

Tegelijkertijd waren er echter ongetwijfeld velen die enige bezorgdheid voelden. Zou een dergelijk ambitieus plan, gespreid uitgevoerd over een tijdsspanne van tenminste tien jaar, niet ergens halverwege sneuvelen door geldgebrek, onwil of domweg uitputting van het doorzettingsvermogen van de auteurs? Bij het huidige produktietempo – circa twee jaar per deel – zal de voltooiing van het complete opus, gerekend vanaf het moment van de eerste concrete ideeën, een tijdvak van zo'n veertien jaar beslaan. Tot de eeuwwisseling blijven we dus waarschijnlijk in onzekerheid, of het enige echte twintigste-eeuwse standaardwerk over het mondeling overgeleverde verhalende lied gecompleteerd zal worden.

Hoewel het op dit moment nog veel te vroeg is om deze zorg geheel en al weg te nemen, kunnen we al wel met genoegen constateren, dat de inmiddels verschenen delen 2 en 3 in ieder geval nog geen tekenen van beginnende productie-slijtage bij de auteurs opgeleverd hebben en dat uitgevers en initiatiefnemers nog niet van zins zijn, de ingeslagen weg te verlaten. De in het eerste deel beproefde structuur is ook in de delen 2 en 3 gehandhaafd: na algemene inleidingen (waarop ik hieronder nog terugkom) volgt onder het motto "zegglieden aan het woord" uitvoerige informatie over in totaal dertien personen die over een uitgebreid liederenrepertoire beschikken dan wel beschikten. In het merendeel van de interviews worden herinneringen uit het eigen leven opgediept; in enkele gevallen betreft het informatie uit tweede hand, namelijk daar waar de ouders van de zegglieden het eigenlijke gespreks-onderwerp zijn.

Voor de mondelinge overlevering van liederen zijn zegglieden vanzelfsprekend essentieel. Op grond van dat gegeven had, wat mij betreft, voor deze hoofdstukjes nog wel wat meer plaats ingeruimd mogen worden. Juist uit de uitspraken van de zegglieden valt een maatschappelijke context van het lied af te leiden, die min of meer de derde dimensie ervan vormt en die in de teksten zelf niet teruggevonden wordt.

De leeftijd van de zegslieden is op het moment van registratie hoog tot zeer hoog. Op het eerste gezicht lijkt hiermee de eeuwenoude bewering van volksliedonderzoekers bevestigd te worden: het is vijf voor twaalf, en wie de liederen nog voor ze definitief verloren gaan ervan wil optekenen is aangewezen op enkele krasse hoogbejaarden. Het doet echter deugd, in de reeks van dertien zegslieden ook de 57-jarige G. Janssen aan te treffen, die ons over een minstens even interessant zangersleven vertelt als de andere geïnterviewden, hoewel die goeddeels een generatie ouder zijn dan hij (deel 3, p. 21-25). Kennelijk blijft de klok op 11 uur 55 steken ...

Het grootste deel van de boeken wordt vanzelfsprekend ingenomen door de liedteksten en de bijbehorende documentatie. Hoofdthema is de liefde in al haar facetten, waarbij de scheiding tussen de beide boekdelen min of meer ingegeven wordt door de mate van gelukzaligheid die met dat thema verbonden kan worden. In deel 2 gaat het over ontluikend liefdesverlangen, verliefdheid en liefdesrelaties, al dan niet met gelukkige afloop. Daarna komen, in het derde deel, de problemen pas goed aan bod: hier gaat het over mislukte pogingen om iemand aan de haak te slaan, of, erger, misleiding en verleiding, verstoting en verlaten, trouw en ontrouw.

In totaal zijn 85 liederen geselecteerd (44 resp. 41); daarnaast worden 76 varianten (41 resp. 35) afgedrukt, eveneens via het in deel 1 beproefde stramien. Na een korte samenvatting van de inhoud van een lied volgt een informatieve toelichting op de inhoud en de ontstaansgeschiedenis ervan. Aansluitend vinden we muziek en tekst, eventueel herhaald in één of meer varianten, waarna gegevens over de zangers, data en plaatsen van opname en literatuurverwijzingen het beeld completeren. Aan het eind van ieder deel treffen we een bibliografie en een vijftal registers aan: op thema's, motieven en zaken, op geografische namen, op eigennamen, op zangers en zangeressen en op liedtypen, titels en beginregels.

De boeken bieden derhalve een veelheid aan informatie. Niettemin blijft er nog wat te wensen over. De inleidingen zijn wel erg summier uitgevallen en roepen de behoefte op, terug te grijpen naar het eerste deel, waarin een heldere toelichting op de liedsoort van de hand van Ate Doornbosch was opgenomen. Naast het summiere valt ook het feuilletonachtige van de inleidingen op. Onder 'standaardtaal/dialect' in de inleiding van deel 3 wordt verwezen naar 'taal en stijl' uit deel 2. Dat leidt tot een onnodig geblader in diverse delen. En waarom heeft deel 2 een specifiek hoofdstukje over de musicologische aspecten (van de hand van Ernst Heins), terwijl deel 3 dieper ingaat op het sociaal-culturele milieu van de liederen? Beide facetten spelen in feite in alle reeds geproduceerde en nog te produceren delen een rol. Misschien is een separaat, inleidend deel voor een standaardwerk als dit verre te prefereren boven een over meerdere banden versnipperde theoretische benadering.

In een dergelijke 'overkoepelende' inleiding zou bijvoorbeeld ook meer helderheid verschaft kunnen worden over de gehanteerde selectiecriteria. Op dit moment valt niet anders te constateren dan dat de in de bloemlezing opgenomen liederen "enige tijd in de mondelinge overlevering hebben voortgeleefd", waarbij de auteurs overigens terecht stellen dat de opzet van de collectie-Doornbosch voor een dergelijke selectie niet voldoende aanknopingspunten biedt. Aangezien de omvang van het door Doornbosch verzamelde materiaal hoe dan ook tot een schifting dwingt, zal uiteindelijk slechts een fractie ervan in *Onder de groene linde* opgenomen kunnen worden. En hoewel de auteurs de indruk wekken, zeer zorgvuldig met het materiaal om te gaan, zou enige nadere toelichting op dit punt de hoe dan ook grote waarde van de serie slechts vergroten.

Tenslotte hebben de auteurs nog een wel zeer praktische tip voor al diegenen die met de handen in het haar zitten bij een poging een cryptische tekstpassage te ontcijferen: "Een seksuele interpretatie kan hier een zinnige betekenis opleveren" (deel 2, p. 18). Sigmund Freud kan, net als de liefhebbers van volksliederen, tevreden zijn. – Fred Martin, Amsterdam.

Post, Paul, & Jos Pieper. *De Palmzondagviering. Een landelijke verkenning.* Kampen: Kok, 1992, i.s.m. P.J. Meertens-Instituut. 83 p., 12 tab., 2 krt.; ISBN 90-242-6891-5.

Wie aan Palmzondag denkt, kan zich palmtakjes (*buxus semper virens*) voor de geest halen, maar ook de palmstokken waarmee kinderen rondlopen tijdens het weekeinde vóór dat van Pasen. Vanwege de vele gebruiken die aan de genoemde attributen zijn verbonden, is Palmzondag interessant voor volkskundigen. Deze interesse houdt gewoonlijk echter op bij de kerkmuur. Wat zich binnen het kerkgebouw afspeelt (bijvoorbeeld de zegening van palmtakken en het houden van een processie met deze takken), is – in wetenschappelijk opzicht – een zaak voor liturgisten.

De auteurs van *De Palmzondagviering* wijzen erop dat aan deze kunstmatige afgrenzing tussen volkskunde en liturgiewetenschap grote bezwaren kleven. Niet alleen vereist de stand van het onderzoek naar volksreligieuze gebruiken dat onderzoekers doen aan “wetenschappelijk grensverkeer”, maar ook en vooral zijn het de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen zélf die dwingen tot een herbezinning op object en methode. Zo geldt dat, veel meer dan vroeger, in Nederland de kerkdeur maar een heel relatieve grens is voor de vierder van Palmzondag. Door middel van een aantal peilingen willen Post en Pieper helpen een eind te maken aan de onvolkomenheden die het gevolg zijn van het verkavelde onderzoek naar de Palmzondagviering in ons land. Voor de vraagstelling bij de eerste peiling, waarvan het hier besproken boek de neerslag vormt, hebben zij zich laten inspireren door enkele uitspraken die de liturgist H. Wegman doet in een artikel uit 1987 (‘De liturgie van Palmzondag’, *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 3 (1987) 1-40). Aan het slot van dit artikel constateert Wegman dat het onmogelijk is gebleken om het door hem gestelde doel te bereiken, i.e. op basis van liturgisch materiaal (*Missale Romanum*) iets relevant te achterhalen over de deelname van het volk aan de viering van Palmzondag. Post en Pieper willen, met gebruikmaking van de volkskunde, alsnog meer te weten zien te komen over deze deelname. Hierbij gaan ze ervan uit dat informatie die lokaal, bij de afzonderlijke parochies, wordt ingewonnen, meer kan vertellen over “het samenspel tussen initiatief en receptie” dan de officiële liturgische teksten. Veel van de door hen gewenste informatie hebben zij kunnen vergaren dankzij de goede respons (52%) die zij ontvingen op een vragenlijst over de Palmzondagviering in 1989, (Volkskundevragenlijst van het P.J. Meertens-Instituut no. 59, 1989), die zij kort na Pasen van datzelfde jaar stuurden naar alle rooms-katholieke parochies in Nederland, 1769 in getal. De vragen (zeven hoofdvragen, met subvragen) werden niet gesteld aan de vierders zelf, maar aan de pastores, als ‘culturele tussenpersonen’. De eerste vier vragen gaan resp. over: plaats van de viering; tijdstip, aard en voorbereiding van de viering; misboekje; opbouw van de viering (wel of niet volgens het Romeins missaal). De vijfde vraag gaat over het gebruik van palmen/palmtakjes in de viering; de zesde vraag gaat over de Palmzondagprocessie; de zevende en laatste vraag handelt over eventuele ‘volksgebruiken’. De pastores hebben royaal medewerking verleend. Post en Pieper dienden heel wat tabellen samen te stellen om de stortvloed aan gegevens op enigszins overzichtelijke wijze aan de lezer te presenteren. De meeste aandacht besteden de auteurs aan de respons op de (vijfde) vraag over de palmen en de (zevende) vraag over de ‘volksgebruiken’, welke laatste voor 95% met palmstokken (of palmpaasstokken) te maken hebben.

Ofschoon we hier niet te maken hebben met een uitgewerkte monografie, maar ‘slechts’ met de eerste van een reeks peilingen, weten de auteurs enkele interessante onderzoeksresultaten op tafel te leggen die bovendien prikkelen tot verder onderzoek. Uit de dynamiek (of beter: dynamieken) die zij blootleggen, komt soms een verrassend samenspel naar voren tussen de palmtakjes, die traditioneel al een plaats hadden in de liturgie, en de palmstokken die van origine niets met liturgie te maken hebben. Van groot belang is ook de bindende rol die kinderen spelen in veel vieringen, vooral bij de dramatisering van de intocht van Jezus in Jeruzalem. “De indruk bestaat dat via kinderen met palmstokken gestalte kan worden gegeven aan de processie en tevens een brug kan worden geslagen naar buiten de kerk, naar de schoolsituatie, naar dorpsinitiatieven, naar de scouting, of naar zieken en bejaarden door daar na afloop van de intocht of de gehele viering de palmpaas af te leveren” (p. 58). Naar

aanleiding van de inschakeling van kinderen in de Palmzondagviering, doen de auteurs nog enkele suggesties voor verder onderzoek dat zich zou kunnen richten op liturgie en drama.

De Palmzondagviering is een echt verkenneravontuur. Met voorzichtige stappen hebben beide auteurs zich op een nieuw terrein begeven. Soms zagen zij zich genoodzaakt een stapje terug te zetten (vergelijk de tegenstrijdige opmerkingen over de bronnenwaarde van gestencilde misboekjes op resp. p. 15 en p. 18-19 (noot 22)). Deze voorzichtigheid is mijns inziens terecht: de twee auteurs zijn – om een beeldspraak te gebruiken – niet zozeer bezig met het in kaart brengen van een stuk land dat stil ligt, maar van een gletsjer die onzichtbaar maar voortdurend in beweging is. Ongetwijfeld zullen ook de volgende, synchrone, peilingen van Post en Pieper nog meer duidelijk maken over het “samenspel tussen initiatief en receptie”. Juist omdat we hier te maken hebben met een onderzoeksgebied dat in beweging is, lijkt het me echter dat, om enig houvast te hebben bij het maken van de uiteindelijke synthese, ook de diachrone dimensie niet mag worden verwaarloosd. De geschiedenis van twintigste-eeuws Nederland biedt trouwens genoeg interessant materiaal over de Palmzondagviering. Maar misschien hebben de twee auteurs hier ook al aan gedacht. Het verslag van hun eerste peiling kan alvast worden aanbevolen aan een brede groep bestaande uit volkskundigen, sociale wetenschappers, liturgiewetenschappers en pastores. – Charles Caspers.

Sander, Kirsten. *Aberglauben im Spiegel schleswig-holsteinischer Quellen des 16. bis 18. Jahrhunderts.* Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1991. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 25). 112 p., 3 graf., 2 krt.; DM 20,-; ISBN 3-529-02474-0.

De hier te bespreken publikatie betreft een afstudeerproject ter verkrijging van de graad van Magister aan de Christian-Albrechts-Universität Kiel. Ietwat schools van opzet en stijl is dit boekje tegelijk een aanwinst voor het toverijonderzoek. Hoewel Sander voor “bijgeloof” in de titel heeft gekozen, is toverij haar eigenlijke onderwerp. In haar inleiding legt ze rekenschap af van haar terminologische keuzen. Weliswaar signaleert zij bezwaren tegen gebruik van het begrip bijgeloof, maar zij meent, bij gebrek aan beter, toch de volkskundige traditie trouw te moeten blijven. Onder bijgeloof verstaat Sander dan ook magische denkwijzen en praktijken, met toverij als indertijd belangrijkste bestanddeel.

Sander heeft zich laten leiden door de vraag of en in welke vorm bijgeloof deel uitmaakte van het dagelijks leven in Sleeswijk-Holstein tussen 1580 en 1750. Voor de beantwoording van die vraag heeft zij de historische bronnencartotheek van het Seminarium voor Volkskunde te Kiel geraadpleegd. De hierin opgenomen gegevens uit ambtsrekeningen, en dan met name de breukeregisters, en voorts gerechtsprotocollen en ambtelijke correspondentie van de lagere gerechten vormen de basis voor Sanders inventarisatie. De breukeregisters bevatten tal van beledigingszaken waarbij toverij in het geding was en leverden ongeveer zeventig procent van het materiaal op. Het hieruit opgebouwde beeld vertoont veel overeenkomsten met hetgeen in Nederlands toverijonderzoek is geconstateerd (zie o.m. de dissertatie van Willem de Blécourt over Drenthe).

Conform de Duitse historiografie maakt Sander een onderscheid tussen toverij en heksenrij. Wat heksenprocessen en terechtstellingen betreft – Sander baseert zich hier op onderzoek van Birgit Hoffmann uit 1978/79 – is Sleeswijk-Holstein een betrekkelijk kalm gebied gebleven. Onder de plattelandsbewoners van Sleeswijk-Holstein heeft de heksenleer – duivelspact, boeleren, heksenvlucht en hekensabbat – volgens onze auteur nauwelijks ingang gevonden. Wel behoorde toverij tot de praktijk van het dagelijks leven gedurende de gehele onderzoeksperiode, al nam de animo van gerechtelijke zijde om ertegen op te treden in de eerste helft van de achttiende eeuw duidelijk af. Betoveringen werden overwegend aan vrouwen toegeschreven, maar onttoveren of andere magische praktijken zoals waarzeggen blijken allerminst een vrouwelijk monopolie te zijn geweest. Het schelden voor toerse of tovenaars en beschuldigingen van betovering hadden volgens Sander de functie van uitlaat-

klep in geval van conflicten. De gerechtelijke procedure diende vervolgens om de eer van de beledigde of beschuldigde persoon te herstellen.

Sanders onderzoek is sterk inventariserend van aard. Als inventarisatie van toverijbetichtingen is het niet onverdienstelijk, al mag worden verwacht dat met 'haar' materiaal ook op dit vlak nog wel meer te doen zou zijn geweest. Hier wreekt zich dat Sander kennelijk geen kennis heeft genomen van buitenlands en met name Nederlands toverijonderzoek. Jammer is ook dat zij geen poging heeft ondernomen om het materiaal over de 'heksenprocessen' in haar onderzoek te integreren. Nu blijft het bijvoorbeeld onduidelijk welke risico's, andere dan het verlies van eer, zij die van toverij werden beticht liepen om in een heus 'heksenproces' verwickeld te raken. Al met al is het een bescheiden, ietwat schools geschreven boekje. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Schlüter, Dick. *Betovering en vervolging. Over toverij in Oost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw.* Hengelo: Broekhuis, [1991]. (Twente Akademie Reeks, 4). 199 p. + 16 p. ill.; ISBN 90-70162-555.

Het toverijonderzoek in Nederland verkeert in een produktieve fase. Regionale en lokale studies, doortrokken van internationaal gangbare methoden en vraagstellingen, verschijnen met grote regelmaat. De dissertaties van De Blécourt over Drenthe (1990) en De Waardt over Holland (1991) vormen recente hoogtepunten in de reeks van publikaties.

Helaas kan dit niet gezegd worden van het boek van Schlüter, dat, ondanks de enigszins misleidende ondertitel, in feite Twente behandelt. Veel meer dan enkele tamelijk oppervlakkige bespiegelingen en de bespreking van een aantal afzonderlijke gevallen van toverij heeft het eigenlijk niet te bieden. Dat stoort te meer, omdat de inleidende en afsluitende hoofdstukken zowel een grondiger aanpak als een diepere analyse suggereren. De schrijver had zich beter kunnen beperken tot een populariserende presentatie van het min of meer anecdotische materiaal dat hem kennelijk ter beschikking stond en dat op zichzelf voldoende interessante elementen bevat. Van de ideeën van de edelman Sweder Schele (Hoofdstuk 4) had ik bijvoorbeeld graag wat meer vernomen, terwijl de talrijke diepzinnigheden in de volgende trant wel achterwege hadden kunnen blijven: "Door allerlei factoren is een samenleving niet te kwalificeren als een statisch geheel. De factor mens zorgde door de eeuwen heen voor de nodige veranderingen" (p. 28). Schlüters generaliserende uitspraken lijden in het algemeen aan te grove categorieën (zo paraderen 'het volk' en 'de hogere standen' tamelijk onbekommerd door het gehele boek) en een onvoldoende ondersteuning in de bronnen (bijvoorbeeld de datering van de termen 'molckentoversche', 'toversche' en 'hexe', p. 162).

Sommige beloften worden nauwelijks ingelost. De aangekondigde vergelijking met het 'Duitse grensgebied' (p. 9) blijft steken in enkele losse opmerkingen. Geen wonder, want de ene keer blijkt het te gaan om de graafschappen Bentheim en Tecklenburg (!), terwijl elders het Münsterland bedoeld is. Het boek wordt dan ook nog ontsierd door vele spel- en stelfouten en door allerlei slordigheden. Zelfs het schetskaartje van Twente stemt niet overeen met de bijbehorende tekst (p. 29 en 33).

Hopelijk zal Schlüter, die nader onderzoek aankondigt, zich met een volgende publicatie revancheren. Het zou bepaald jammer zijn, wanneer de Twentse toverijgegevens, die hij vermoedelijk beter kent dan ieder ander, niet naar een hoger niveau van bewerking zouden worden getild. – P.C. van der Eerden, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam.

Scholze, Thomas. *Im Lichte der Großstadt. Volkskundliche Erforschung metropolitaner Lebensformen.* Wien / St. Johann im Pongau: Österreichischer Kunst- und Kulturverlag, 1990. (Neue Aspekte in Kultur- und Kommunikationswissenschaft, 2). 199 p., ill.; ISBN 3-85437-034-2.

Een historisch overzicht dat de contouren van menig vraagstuk zichtbaar maakt, tot nieuwe opvattingen kan leiden, voorkomt dat in het verleden gemaakte fouten worden herhaald en zo bijdraagt tot versterking van een discipline, aldus (vrij naar een citaat van Wolfgang

Jacobeit, p. 7) de oriëntatie van de auteur bij het schrijven van dit boek, een boek dat naar zijn mening en naar die van de uitgever thuis hoort in de rij van 'klassieke' monografieën over de geschiedenis van de (voorzover geen pleonasme: Duitse) volkskunde: de intentie niet vrij van pretentie, de pretentie niet gering.

In *Im Lichte der Großstadt* beschrijft Scholze in hoofdlijnen de geschiedenis van de volkskunde aan de hand van de opkomst, ontwikkeling en (nominale) ondergang van de *Großstadtvolkskunde*, de bemoeienis vanuit het vak met de (grote) stad en haar bewoners. In vergelijking met wetenschappen als onder meer de sociologie en de sociale psychologie werd de stad pas relatief laat, in de jaren twintig van deze eeuw, volkskundig onderzoeks-object. Debet daaraan was de in de romantiek wortelende volkskundige traditie om de blik naar het al dan niet geïdealiseerde verleden te wenden, liever dan naar het heden, en naar de boer liever dan naar de proletariër. De terreinafbakening en de eveneens sinds de Romantiek in het vak verankerde, niet erg wetenschappelijke begrippendefinities waren er vervolgens debet aan dat de *Großstadtvolkskunde* nooit goed van de grond kwam, de interdisciplinaire discussie over de problemen waarmee moderne grote steden te kampen hebben aan zich voorbij moest laten gaan, de volkskunde als wetenschappelijke discipline in een enigszins geïsoleerde positie kwam te verkeren. Dat de meerderheid van de Duitse volkskundigen, in tegenstelling tot met name de sociologen en economen, het nationaal-socialisme accepteerden, berustte, in het verlengde van de al genoemde oorzaken, op de overeenkomsten tussen volkskundige theorievorming en maatschappij-opvatting enerzijds en nationaal-socialistische ideologie anderzijds. De nationaal-socialisten van hun kant omarmden een volkskundige discipline die hun de mogelijkheid bood zich wetenschappelijk te legitimeren. Wat de *Großstadtvolkskunde* betreft: ook de nationaal-socialisten prefereerden het 'deutsches Bauerntum' boven de door hen als 'unvolkstümliche Siedlungsform' beschouwde grote stad, maar met de doelstelling een bevolkingsmeerderheid voor de nazistische ideeën te winnen is op dit gebied vlijtig verder gewerkt en zijn het met name *Großstadtvolkskundler* geweest die met hun theorieën de nazistische ideologie onderbouwden.

Voorzover er in de periode na de tweede wereldoorlog niet op fascistoïde paden werd voortgewandeld, werd in alle onbevangenheid aangeknoopt aan de traditionele volkskunde, inclusief het vakpsychologisme, de mystificerende terminologie en het dito begrippenkader. Hierdoor werd, evenals in de jaren '20, de wetenschappelijkheid van het vak en de interdisciplinaire integratie van de volkskunde alleen maar geblokkeerd. De door Scholze beschreven, vanuit de *Großstadtforschung* gezochte en gevonden nieuwe wegen liepen dood op het punt waar een oude weg gekruisd werd. De noodzakelijke breuk met het verleden kwam aan het eind van de jaren '50. In *Neue Siedlungen* (1959, Hermann Bausinger, Markus Braun en Herbert Schwedt) en *Volkskultur in der technischen Welt* (1961, Hermann Bausinger) werd de volkskunde met aan de sociologie ontleende vragen, doelstellingen en methoden als wetenschap doorgelicht en aan kritiek onderworpen, een kritiek die tien jaar later zou resulteren in een min of meer definitief *Abschied vom Volksleben* (1970, Hermann Bausinger e.a.). Intussen verschoof, met de wetenschappelijke en maatschappelijke heroriëntatie van de Tübingers, met de ontwikkeling van een 'kritische Volkskunde', het accent van volkskundige interesse steeds meer naar 'Gegenwartsvolkskunde' en 'Alltagsgeschichte'. Het *Abschied vom Volksleben*, het einde van de traditionele volkskunde, betekende ook het einde van de traditionele *Großstadtvolkskunde*. De stad werd een onderzoeksterrein als alle andere en, hoewel geenszins verwaarloosd – in 1983 wijdde de DGV er een congres aan, en de recente volkskundige literatuur over het onderwerp is niet onaanzienlijk – blijkt het onderzoek op dit gebied nog steeds niet goed van de grond te zijn gekomen.

Met dit boek heeft Scholze een tot nu toe weinig belicht deelonderwerp onder de schijnwerpers gebracht door het op voorbeeldige wijze tegen het geheel af te zetten en dat geheel, door anderen vóór hem al geschreven, aan te vullen met de meest recente gegevens. – Marie van Dijk.

The social construction of illness. Illness and medical knowledge in past and present. Ed. Jens Lachmund & Gunnar Stollberg. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992. (Beiheft 1, *Medizin, Gesellschaft und Geschichte. Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung*). 182 p.; DM 68,-; ISBN 3-515-05839-7.

Deze bundel is het resultaat van een in september 1990 te Bielefeld gehouden conferentie over de betekenissen die westerse medici en patiënten in verleden en heden aan ziekte hebben toegekend. De veertien auteurs vormen een internationaal en multidisciplinair gezelschap. Duitsers en sociologen zijn getalsmatig het meest prominent aanwezig, Nederlanders en historici vormen een goede tweede. Als disciplines zijn ook filosofie, antropologie en geneeskunde vertegenwoordigd. De volkskunde niet, en dat is jammer want ook van deze kant was een inbreng zeer wel mogelijk en ook wenselijk geweest. De redacteurs Lachmund en Stollberg presenteren de bundel namelijk als een poging om de banden tussen historisch en eigentijds onderzoek te versterken, en daarbij had volkskundig onderzoek een verbindend element kunnen vormen. Dat deze mogelijkheid niet is benut, heeft mogelijk (mede) te maken met het accent dat in de bundel is gelegd op de rol van wetenschappelijke medische kennis bij de constructie van ziekte. In volkskundig onderzoek naar het omgaan met ziekte worden doorgaans andere accenten gelegd en is toepassing van een constructieperspectief (nog) minder gebruikelijk.

In hun inleiding geven de redacteurs een beknopt maar handig overzicht van de ontwikkeling en toepassing van constructieperspectieven op ziekte vanuit de medische sociologie, de medische antropologie, de sociale geschiedenis en de wetenschapssociologie. Toepassing van een constructieperspectief houdt in dat ziekte wordt bestudeerd als een sociaal (in de brede betekenis van sociaal-cultureel) verschijnsel, en niet als een vanzelfsprekend, door medici gedefinieerd pathologisch feit. Hoewel dergelijke perspectieven op ziekte reeds in de jaren '60 en '70 werden gelanceerd, hebben zij vooral in de jaren '80 aan populariteit gewonnen. Ook thans is die populariteit allerminst tanende. En terecht, zoals ook deze bundel laat zien.

Behalve de inleiding bevat de bundel twaalf bijdragen waarvan er vijf zijn ondergebracht in een gedeelte over historische perspectieven op gezondheid en ziekte, en zeven in een gedeelte over aspecten van medische kennis en ziekte in de tegenwoordige tijd. Het historische gedeelte bevat drie bijdragen over de vroegmoderne tijd: van *Robert Jütte* over de sociale constructie van ziekte als maatschappelijke en als individuele ervaring, van *Barbara Duden* over wisselende betekenissen en ervaringen van het lichaam zoals die in een dialoog tussen een vrouw en haar dokter tot stand kwamen, en van de beide redacteurs, *Jens Lachmund* en *Gunnar Stollberg*, over de medische praktijk als toneelspel van de dokter die zijn publiek, waaronder zijn patiënt, moet trachten te overtuigen. De beide andere historische bijdragen gaan door tot in de twintigste eeuw. *Lindsay Prior* toont aan dat veranderingen in de architectuur van ziekenhuizen in de negentiende en twintigste eeuw gelijke tred hielden met veranderende opvattingen over ziekte en, bij kinderziekenhuizen, over de jeugd. *Alfons Labisch* onderzoekt hoe sedert de vroegmoderne tijd gezondheid tot een sociale waarde is geworden. Er valt uit dit deel heel wat inspiratie voor verder onderzoek te putten, zeker waar definities en ervaringen van ziekte en van het lichaam worden gepresenteerd als produkten van interactie tussen zieken en dokters, zoals dat op uiteenlopende manieren gebeurt in de bijdragen van Jütte, Duden, en Lachmund en Stollberg. Wel dient hierbij te worden aangetekend dat vrijwel geen aandacht is besteed aan interacties tussen zieken en andere soorten genezers dan de officiële dokters die hier ten tonele zijn gevoerd. En evenmin aan de wijze waarop keuzen voor bepaalde soorten genezers tot stand kwamen.

Het deel over de tegenwoordige tijd bevat bijdragen van *Dick Willems* met (terechte) kritiek op het conventionele onderscheid tussen professionele en lekenconstructies van ziekte aan de hand van een gevalstudie over de constructie van CARA door een patiënte, haar huisarts en haar longarts, en van *Allan Young* en *Stefan Hirschauer* over de constructie en medicalisering van afwijking in de psychiatrie met gevalstudies over respectievelijk Ameri-

kaanse oorlogsveteranen uit Vietnam en over transseksualiteit. *Wolfram Fischer-Rosenthal* en *Nicolas Dodier* behandelen eveneens aspecten van medische diagnose, in Israel en in Frankrijk. *Annemarie Mol* en *Ant Lettinga* laten vervolgens zien hoe twee verschillende behandelingsprogramma's van hemiplegie (halfzijdige verlamming) functioneren als manieren om 'de wereld vorm te geven' en hoe deze niet alleen resulteren in uiteenlopende constructies van ziekte en van het lichaam maar ook in uiteenlopende constructies van het 'sociale', dat wil zeggen van de organisatie van gezondheidszorg. Tot slot houdt *Kathryn Vance Staiano* een pleidooi voor een semiotisch perspectief.

Ook dit deel heeft veel te bieden, zij het dat alleen Willems de interactie tussen patiënten en dokters en ook die tussen dokters onderling centraal stelt. Overigens ligt het accent veel meer op uiteenlopende constructies van ziekte door medici en de consequenties hiervan voor hun therapeutische keuzen. De verdienste van diverse bijdragen in dit deel is dat deze constructies en keuzen aan de hand van gevalstudies zichtbaar en inzichtelijk worden gemaakt. Of de bundel als geheel valt te beschouwen als een geslaagde poging om de banden tussen historisch en eigentijds onderzoek te versterken, hangt natuurlijk af van de criteria die men wil hanteren: de redacteuren zelf doen daarover het zwijgen toe. Wat in ieder geval opvalt is dat de kracht van de een de zwakheid van de ander is blijven vormen. De kracht van het hier gepresenteerde eigentijdse onderzoek ligt in de gevalstudies, maar zij worden nagenoeg contextloos gepresenteerd. Het zoveel meer contextgerichte historische onderzoek had hier een voorbeeldfunctie kunnen vervullen. Omgekeerd zou historisch onderzoek de eigentijdse gevalstudies ten voorbeeld kunnen nemen, om na te volgen zo de bronnen dat toelaten, of ten minste om de valkuil van simplificaties te vermijden. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Stahl, Sandra D. *Literary folkloristics and the personal narrative*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press, 1989. xi + 148 p.; ISBN 0-253-33515-9.

Hoe wordt door de luisteraar betekenis gecreëerd wanneer een mondeling verteller zijn persoonlijke verhaal doet? Deze vraag staat centraal in deze interessante, uitdagende en methodisch vernieuwende studie van de Amerikaanse volkskundige Sandra Dolby Stahl.

Het persoonlijke verhaal, de *personal narrative*, bevat volgens Stahl drie noodzakelijke kenmerken. Ten eerste bevat een persoonlijk verhaal een dramatische verhaalstructuur, ten tweede wordt geïmpliceerd dat het verhaal waar is en ten derde is de verteller tevens het belangrijkste personage in het verhaal (p.14-15). Hoewel dit genre overal om ons heen valt te beluisteren – wie vertelt niet van tijd tot tijd verhalen over eigen jeugd-, liefdes- en andere ervaringen? – is het pas sinds kort dat volksverhaalonderzoekers zich op dit verschijnsel richten.

Stahl presenteert haar studie naar het persoonlijke verhaal nadrukkelijk als een methodologisch voorbeeld. De door haar ontwikkelde onderzoeksmethode – *literary folkloristics* – is gebaseerd op moderne volkskundige en literaire theorieën. In aansluiting op de *reader-response*-theorie staat de luisteraar centraal: "The listener is a natural interpreter. The challenge, then, for a literary folkloristic methodology is to document how that natural interpretive exercise is accomplished" (p. 8-9).

Om het ontstaan van een interpretatie van een luisteraar te kunnen nagaan gaat Stahl bij zichzelf te rade. In de hoofdstukken 4 en 5 geeft zij een interpretatie van twee persoonlijke verhalen die aan haar zijn verteld door twee mensen uit haar omgeving en waarvan in een bijlage meerdere versies staan afgedrukt. Deze twee verhalen heeft Stahl opgedeeld in segmenten die soms niet groter zijn dan een paar woorden. Bij ieder segment vraagt zij zich af welke betekenis zij hecht aan dat tekstgedeelte. Zij legt daarbij sterk de nadruk op de werking van allusies, oftewel verwijzingen naar de culturele en persoonlijke referentiekaders van verteller en luisteraar.

Om de werkwijze van Stahl te verduidelijken zal ik wat nader ingaan op hoofdstuk 4, dat handelt over het verhaal *Koo-Nar, King of the Rats*, verteld door Larry Scheiber uit Huntington, Indiana, het geboortedorp van Sandra Stahl. In dat verhaal vertelt Larry over zijn belevenissen met een enorme rat die midden in de winter samen met hem in een ijs-

koude garage was komen wonen. Op een avond had Larry verzuimd de rat van eten te voorzien. Vervolgens droomde hij dat de rat aan zijn been begon te knabbelen. Larry bedacht zich geen moment en wurgde de rat. Pas maanden later, toen Larry de garage verliet en weer bij zijn moeder ging wonen, bleek dat het geen droom was geweest want hij ontdekte in zijn bed rattekeutels, op zijn been een litteken en ergens in een hoek het stoffelijk overschot van Koo-Nar.

Stahl hoort in dit verhaal een zelfopgelegde initiatie-rite waarin Larry ernaar streeft om de negatieve stereotiep-mannelijke seksuele rolpatronen – gesymboliseerd door de rat – te vervangen door andere voor hem meer positieve normen als moed, fysieke stoerheid en onafhankelijkheid. In een dertigtal pagina's analyseert Stahl vervolgens hoe zij tot deze interpretatie is gekomen (50-82). Zoals gezegd deelt zij daarbij de tekst op in een aantal segmenten – in dit geval zeventien – waarna zij bij elk segment haar persoonlijke respons analyseert. Zo onderzoekt zij bijvoorbeeld de symbolische betekenis die zij geeft aan de rat (63-64). Ze maakt daarbij onderscheid tussen collectief symbolisme, persoonlijk symbolisme en intranarratief symbolisme. Op het vlak van de persoonlijke symboliek zijn Stahls associaties bij een rat onlosmakelijk verbonden met het feit dat haar ouders, wanneer zij als kind soms onophoudelijk schreeuwde, haar opsloten in het kolenhok dat volgens de kleine Sandra vol zat met ratten. Nog altijd heeft ze het gevoel dat als je te lang en te hard om iets schreeuwt je ten prooi kunt vallen aan de ratten.

Het zal duidelijk zijn dat een interpretatie die is ingekleurd door dergelijke persoonlijke associaties moeilijk objectief is te noemen. Dat is echter ook precies het punt waar Stahl nadruk op wil leggen. Iedere luisteraar geeft zijn eigen betekenis aan een gehoord verhaal en dat ikzelf in het verhaal meer beluister over moederbinding en castratie-angst zal ongetwijfeld te maken hebben met mijn eigen man-zijn. Het is door de nauwgezette analyse van Stahl echter dat de lezer ziet hoe die verschillende interpretaties ontstaan en dat voor elk gedeelte opnieuw bekeken moet worden in hoeverre de interpretatie persoonlijk dan wel (voor een bepaalde groep) collectief te noemen is. Wat dit laatste betreft legt Stahl misschien iets te veel nadruk op het subjectieve. Volgens haar kan men aan de hand van de interpretaties bijvoorbeeld *nooit* uitspraken doen over de zegslieden, zodat de onderzoeker ook nooit ethische problemen hoeft te hebben bij het gebruiken van verzameld materiaal.

Een uitdaging is het boek vooral door de vele vragen die het losmaakt bij de lezer. Ontstaan zulke diepzinnige, vaak psychologische, interpretaties bewust of onbewust ook bij luisteraars die niet een literaire en volkskundige opleiding hebben genoten? Is een dergelijke methode ook toepasbaar op vertelsituaties die in tijd of ruimte verder aflaggen van de onderzoeker? Zo nee, op welke manier kun je dan toch op wetenschappelijk relevante wijze tot interpretaties komen? Hoe werkt het bij andere genres? Kortom, Sandra Stahl heeft een boek geschreven dat tot nadenken stemt en dat alleen daardoor al een waardevolle bijdrage kan worden genoemd. – Remco Sleiderink.

Steensberg, Axel, & Grith Lerche. *Danske bondemøbler – Danish peasant furniture*. 4de uitgave. [Kopenhagen]: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1989. 2 delen. 242 + 217 p.; 587 + XVIII (+ 19 ongenummerde) ill.; Dkr 678,-; ISBN 87-17-05976-3 (geb.).

Dit boek van Axel Steensberg over het Deense boerenmeubel waarvan nu na veertig jaar de vierde uitgave verschijnt, is, zoals het voorwoord zegt, sinds de eerste druk in 1949 een klassiek naslagwerk gebleven voor verzamelaars, antiquairs en cultuurhistorisch geïnteresseerde lezers. Aanleiding tot deze in samenwerking met Grith Lerche herschreven en uitgebreide, vierde uitgave waren de groei van de bestaande museumcollecties en de sterk toegenomen kennis van de meubelcontext. Met name door archiefonderzoek zijn in de loop der tijd veel gegevens over de herkomst en over de plaats van het meubelair in het boerenhuis bekend geworden. Het boek verschijnt nu in twee delen, voor het eerst met een Engelse tekst naast de Deense.

460 zwart-wit foto's, aangevuld met 160 opnamen in kleur en 25 constructie- en opmetingstekeningen geven een goed overzicht van de verschillende soorten meubels die bij

de boerenbevolking in gebruik zijn geweest, waaronder ook de meubelen vallen die uit andere sociale groepen afkomstig waren en via verkopen het platteland hebben bereikt. Daarnaast geeft een groot aantal negentiende- en twintigste-eeuwse interieurfoto's, en plattegronden van boerderijen inzicht in de inrichting van de verschillende vertrekken. De gefotografeerde meubelen, waarvan het grootste deel dateert uit de negentiende eeuw, worden nu bewaard in het Nationaal Museum van Kopenhagen, streekmusea, toonkamers of museumboerderijen of zijn in particulier bezit.

Per hoofdstuk komen achtereenvolgens aan de orde: tafels, banken, stoelen, bedden, kasten, kisten, spiegels, wandversiering en klokken. De tweetalige onderschriften bij de foto's geven informatie over herkomst (maker, werkplaats), datering, bezitter, aanleiding voor de opdracht en opdrachtgever, plaats in huis, afmetingen, bewaarplaats, type, constructie, materiaal, beschildering, enz. Een korte inleidende tekst bij elk hoofdstuk vat de belangrijkste karakteristieken en ontwikkelingen van typen, vormen en stijlen, en de bijzonderheden over functie en regionale verschillen telkens kort samen. Een apart hoofdstuk, geschreven door Ole Alkaersig, hoofdconservator van het museum in Kopenhagen, is gewijd aan conservering en restauratie van beschilderd meubilair.

Aan de foto's gaat een kort inleidend hoofdstuk vooraf met paragrafen over de wijze van kapitaalinvestering door boeren (bij voorkeur in prestigieus meubilair, beschilderde kasten of wanden en in textiel) in de verschillende agrarische gebieden, voorbeelden van dergelijke luxemeubelen in de diverse streekmusea, de plaats van de meubelen in de boerderij, het schrijnwerkersambacht en de houtbewerkingstraditie en het onderzoek naar de meubelcontext.

Dat dit boek eerder een kunsthistorische dan volkskundige benadering van het boerenmeubel geeft, hangt natuurlijk samen met het publiek waarop het zich richt en dat zoals gezegd bestaat uit verzamelaars, antiquairs en cultuurhistorisch geïnteresseerden. Sociaal-economische en culturele ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor het meubelbezit verwacht men in zo'n opzet niet. Toch had juist voor de derde doelgroep in de inleiding wel iets uitgebreider mogen worden ingegaan op veranderingen in naam en gebruik, en opkomst en verdwijnen van de verschillende meubeltypen dan nu het geval is.

Niettemin is het een mooi en nuttig naslagwerk met een, mede door de Engelse tekst, veel ruimer bereik dan Denemarken alleen. Voor het Nederlandse meubelonderzoek, dat bij gebrek aan een eigen standaardwerk is aangewezen op overzichten uit de buurlanden, is deze nieuwe uitgebreide uitgave in ieder geval een belangrijke aanwinst, die met name bij de bestudering van innovaties en cultuurinvloeden goede diensten zal bewijzen. – Eveline Doelman.

Visser, Margaret. *The rituals of dinner. The origins, evolution, eccentricities, and meaning of table manners.* New York: Grove Weidenfeld, 1991. XIV + 432 p.; \$22,95; ISBN 0-8021-1116-5.

Wanneer we eten, onderwerpen we ons aan een heel systeem van regels. Zo eten we op vaste plaatsen en vaste tijden, maken daarbij op een bepaalde manier gebruik van specifiek gereedschap, nuttigen de verschillende voedingsmiddelen in een vaste volgorde, onderdrukken daarbij tal van natuurlijke behoeften en lichamelijke reacties, onderhouden ons op een bepaalde wijze met onze tafelgenoten, mijden daarbij sommige gespreksonderwerpen (etc., etc.). Met andere woorden, als we eten, vormen we de biologische noodzaak om voedsel tot ons te nemen om tot een ingewikkeld complex van culturele gedragingen waarmee we onder meer uitdrukking geven aan onze sociale verbondenheid evenals aan onze plaats in de maatschappij. Dit boek van Margaret Visser is als een soort compilatie op te vatten van de vele gebruiken waaraan we ons houden als we aan tafel gaan, niet alleen in het heden en in de westerse wereld, maar ook in het verleden en in andere culturen.

Centraal in deze studie staat niet wát we eten, maar hoe we ons dienen te gedragen als we eten en om welke redenen we daaraan gehecht zouden zijn. Dat wil zeggen dat het boek vooral gaat over hoe het hoort, over de etiquette dus, en niet over de verwezenlijking van de

regels in de dagelijkse eetpraktijk. Daarom kon Visser in haar beschrijving van de vele tafelmanieren ook het *formele diner* als uitgangspunt kiezen. Bij dit type maaltijd komt niet alleen het hele scala van mogelijke voorschriften en activiteiten aan bod; ook de ingewikkeldheid en de verwevenheid van het menselijk eetgedrag komt erin tot uitdrukking. Was voor de dagelijkse maaltijd van brede lagen van de bevolking gekozen, dan zou veel van wat nu beschreven wordt onbesproken zijn gebleven. Visser veronderstelt echter dat de voorschriften uit de etiquette ook door de alledaagse maaltijd heen spelen, en daarin zal ze zeker gelijk hebben. Maar misschien zou een analyse van de dagelijkse realiteit en de betekenissen die het gedrag daarin voor de eters zelf hebben toch inspirerender geweest zijn dan een analyse van de betekenis van voorschriften.

Het boek is ingedeeld in vijf hoofdstukken, gevolgd door een 'postscript' dat als een soort nabeschouwing fungeert. De eerste twee hoofdstukken gaan over de grondbeginselen van eetgewoonten. Vragen worden opgeworpen als: waarom bestaat er geen leefgemeenschap (zelfs niet in de zogenaamde primitieve culturen) zonder geritualiseerd eetgedrag, en hoe leren we dit onze kinderen aan? Wat voor soort rituelen zijn het? Waartoe dienen ze? En hoe hebben ze zich in onze cultuur ontwikkeld?

Hoofdstuk 3 richt zich op het eetgedrag bij maaltijden die samen met anderen worden gebruikt vanaf de voorschriften rond het uitnodigen, via het dekken van de tafel, de benodigdheden daarvoor, de tafelschikking tot en met het uiteindelijke vertrek der gasten. Het daaropvolgende, centrale hoofdstuk, dat bijna de helft van het boek omvat, werkt dit alles gedetailleerd uit. Uitvoerig wordt ingegaan op de mogelijke betekenissen van de vele varianten en overeenkomsten in de eetgedragingen, zowel in de tijd, de ruimte als per groep. Zeer duidelijk wordt daarbij, en dit is uitermate interessant, hoe relatief de waarde van de meeste tafelmanieren wel is wanneer ze op deze wijze bekeken worden.

Toch wordt juist dit meest boeiende gedeelte van het boek enigszins ongrijpbaar, omdat letterlijk alles met betekenis geladen wordt. De overmaat aan informatie over elke mogelijke handeling, die merendeels op (overigens gedocumenteerde) interpretatie berust, begint na enige tijd twijfels op te roepen. Is alles in werkelijkheid wel echt zo ingewikkeld? Moeten we achter elke verrichting wel zo nodig iets 'zeer dieps' zoeken? Is het uitgangspunt, dat aan de basis van gezamenlijk eten 'gevaar' en 'geweld' zou liggen (een vrijwel dierlijk instinct van doden en gegeten worden, en vele connotaties daarmee verband houdend) wel juist? Zouden alle 'beschaafde' gedragingen aan tafel nu echt gebaseerd zijn op een elkaar voortdurend geruststellen? Ik vraag me werkelijk af, of de gerichtheid op het achterhalen van betekenissen zijn doel hier af en toe niet voorbijschiet. En zo niet, wie leert mij dan het verschil tussen dit soort, op dit moment kennelijk zo geliefde interpretaties (vergelijk onder meer ook de bespreking, elders in dit nummer, van het themanummer 'Eten' van het tijdschrift *Etnofoor*, waarin het kannibalisme in de voeding zo dominant aanwezig is) en allerlei aantrekkelijk klinkende, romantisch mythologiserende verklaringen die de laatste decennia terecht alom worden verguisd? Zelfs al zouden dergelijke instincten op enig moment in de geschiedenis een basisprincipe van de menselijke voeding hebben gevormd, dan nog dient aangegeven te worden waarom er voor het twintigste-eeuwse voedingsonderzoek een zodanig sterke nadruk op gelegd wordt dat een reeks van tafelmanieren daartoe zonder enige bewijsvoering te herleiden zouden zijn. Natuurlijk heeft elke regel zijn zin, maar is het niet eerst zaak na te gaan of al die veronderstelde betekenissen wel tot de bewuste, eigentijdse denk- en belewingswereld horen van (al was het alleen maar een klein deel van) degenen aan wie ze op het oog zo makkelijk worden toegeschreven? Hoewel dit bezwaar het boek als zodanig niet helemaal aan te rekenen is omdat het nu eenmaal een compilatie betreft, zou men op dit punt toch meer terughoudendheid wensen.

Hoofdstuk 5 richt de aandacht op allerlei lichamelijke beperkingen die we ons tijdens een gemeenschappelijk genoten diner dienen op te leggen. Wie zich niet houdt aan wat hieromtrent in een bepaalde cultuur als norm geldt, wekt afkeer op en brengt anderen in verlegenheid. Op dit punt is de sociale druk zeer sterk.

Het 'postscript' ten slotte stelt dat veel rituelen die in het boek beschreven zijn in de westerse samenleving recent aan betekenis hebben ingeboet. Informeel samenzijn (dat overi-

gens ook aan regels gebonden is) staat in toenemende mate op de voorgrond in onze samenleving, en dus ook in de maaltijden. Op Vissers vraag hoe onbeschaafd we eigenlijk wel geworden zijn, pleit ze in feite voor instandhouding van tafelmanieren vanwege de vreedzame, sociale uitwerking die ze zouden hebben.

Samenvattend: dit boek is zeer interessant en onderhoudend om te lezen, het vat een omvangrijke hoeveelheid literatuur samen en illustreert hoe veelzijdig ons eetgedrag wel is. Het is bovendien ontsloten door middel van een alfabetisch register. Toch heb je na afloop het gevoel dat je een hand los warm zand hebt opgeschepd dat aan alle kanten even hard weer tussen je vingers wegstroomt. Je krijgt wel een overzicht, maar geen greep op de materie. En dat is jammer, want het boek biedt een overstelpende hoeveelheid nuttige informatie, en aantrekkelijke en prikkelende denkbeelden. – Jozien Jobse.

Vijftien jaar vrouwengeschiedenis in het vaktijdschrift. Een bibliografie van artikelen, 1975-1989. Samenst. Irmgard Broos [et al.]. Amsterdam: Historisch Seminarium UvA, 1991. (Amsterdamse Historische Reeks, 18). 231 p.

Writing women into history. Ed. Fia Dieteren & Els Kloek. Amsterdam: Historisch Seminarium UvA, 1990. (Amsterdamse Historische Reeks, 17). 126 p.

Vooraf in de jaren '80 is het aantal historici dat onderzoek doet naar de geschiedenis van vrouwen snel toegenomen. Het is dan ook handig dat er nu een bibliografie is verschenen van artikelen uit de vaktijdschriften. De samenstellers hebben niet alleen de historische maar ook een aantal multidisciplinaire tijdschriften geëxcerpeerd. Al met al is het een fraai overzicht geworden van de meest uiteenlopende onderwerpen over zeer verschillende periodes. Wel had de zakenindex iets fijnmaziger mogen zijn. Ook kun je erover twisten of het wel juist is geweest om die tijdschriften die slechts een enkele regio of periode bestrijken buiten de selectie te houden. Een recensent is nooit tevreden. Ik vrees dat de meeste onderzoekers nog steeds behoefte hebben aan een uitgebreide bibliografie, waarin ook de titels van monografieën en vooral van moeilijk te vinden bundels zijn opgenomen. Nu blijft dit overzicht toch iets willekeurigs houden. Zo ontbreken de belangrijke artikelen van Lotte van de Pol over vrouwen en prostitutie. Dat is niet de schuld van de samenstellers: toevallig heeft Van de Pol niet in de gekozen tijdschriften maar hoofdzakelijk in bundels gepubliceerd.

In 1988 werden aan de Rijksuniversiteit Utrecht zes lezingen gehouden, gewijd aan de vrouwengeschiedenis. De spreeksters, allen afkomstig uit het buitenland, was gevraagd aandacht te besteden aan een aantal theoretische implicaties van hun eigen onderzoek. De overeenkomst in de aangestipte thema's bleek opmerkelijk. Geen van de onderzoeksters beklagt zich nog over de schaarste aan bronnen. Zij leggen telkens de nadruk op een kritisch en inventief hanteren van het materiaal. Bovendien belijdt iedere auteur dat de vrouwengeschiedenis zich niet tot een afzonderlijk specialisme moet ontwikkelen. Zij moet juist streven naar een verdere integratie binnen de bestaande geschiedbeoefening. De titel van de bundel moet vooral in deze tweede betekenis worden opgevat. De artikelen bestrijken een zeer lange periode: van de oudheid tot heden. Wel heeft de helft van de zes artikelen betrekking op de vroeg-moderne periode.

In de eerste bijdrage biedt *Christiane Sourvinou-Inwood* een nieuwe interpretatie van Sophocles' *Antigone*. Zij bekritiseert oudere, anachronistische interpretaties waarin Antigone wordt afgeschilderd als de heldhaftige vrouw die haar geweten volgt tegenover de almacht van de staat. Antigone vergat inderdaad haar loyaliteit tegenover de 'polis' ten gunste van haar omgekomen broer. Maar het is al een vergissing om de polis en ons huidige staatsbegrip op één lijn te plaatsen. Bovendien maakte Antigone's optreden haar eerder tot een 'slechte' dan een 'goede' vrouw in de ogen van het Atheense publiek. De regels die zij doorbrak behoorden tot de belangrijkste waarden van de polis. Uiteindelijk pleit de auteur voor een benadering waarin getracht wordt de inhoud van de *Antigone* te interpreteren vanuit de beleving, de 'perceptual filters', van het Atheense publiek.

Ook in de tweede bijdrage wordt het werk van collega's stevig aangepakt. De verwijten zijn niet gering. Er zijn een paar uitzonderingen, aldus *Dagmar Beate Schneider*, maar de meeste historici die geschreven hebben over vrouwen in de vroege middeleeuwen zijn eenvoudig te dom, kunnen geen Latijn lezen, verdraaien hun gegevens of richten zich in het beste geval op een enkele bron, waarbij zij de maatschappelijke context geheel vergeten. Juist deze onderzoekers, aldus Schneider, hebben steeds weer de conclusie getrokken dat de vrouwen in deze periode een zeer ondergeschikte positie hebben bezeten. Zij betoogt dat er een geheel ander beeld ontstaat, als de bronnen naast elkaar worden gelegd en de maatschappelijke herkomst van iedere bron in de analyse wordt betrokken. Ter illustratie geeft zij een verslag van haar eigen onderzoek naar de maatschappelijke status van abdisen in het vroeg-middeleeuwse Engeland.

Verzet tegen al te gemakkelijke interpretaties is een van de thema's die steeds weer terugkeren in deze bundel. Zo betoogt *Mary Prior*, in haar bijdrage over het vroeg-moderne Engeland, dat er teveel aandacht is besteed aan vrouwen die boeken, brieven of andere geschriften hebben nagelaten. Bovendien heeft men deze 'high-definition women' vooral beschreven als de pioniers, de wegbereidsters van het huidige feminisme. Het is een anachronistische aanpak, aldus Prior, de grote meerderheid van de vrouwen, die niet kon schrijven, verdwijnt uit het zicht. Daarnaast wordt aan de ideeën van de schrijvende vrouwen nauwelijks recht gedaan. Tegenover deze misleidende interpretaties pleit zij voor een inventieve benadering van zulke geijkte bronnen als de doop-, trouw- en begraafregisters of de criminele archieven. Ook al werden deze door mannen vervaardigd in een door mannen gedomineerde maatschappij, tegelijk waren de levenssferen van man en vrouw nog zo verbonden met elkaar (het gezin was nog steeds de belangrijkste produktie-eenheid) om ook deze bronnen voor de vrouwengeschiedenis van belang te maken. Tegelijk waarschuwt Prior dat de informatie die in deze bronnen verscholen ligt zal verschillen met de precieze positie van de vrouw: was zij echtgenote, was zij weduwe of was zij ongehuwd? Zij besluit haar bijdrage met een fraai pleidooi om steeds de verschillende bronnen naast elkaar te leggen.

Olwen Hufton heeft een bijdrage geschreven over vrouwen en geweld. Zij heeft gegevens verzameld voor het vroeg-moderne Europa in zijn geheel. En het gaat haar niet alleen om vrouwen als daders maar ook als slachtoffers van geweld. In een beknopt en verhelderend overzicht presenteert zij de gegevens over infanticide, moord, geweld binnen het huwelijk, verkrachting en belediging. Het beeld dat uit het verrichte onderzoek naar voren komt is een duidelijke weerspiegeling van de maatschappelijke en economische omstandigheden waarin vrouwen toen verkeerden. Bij infanticide waren het doorgaans de vrouwen in kwetsbare posities, bijvoorbeeld de dienstmeiden en de weduwen, die voor de rechter werden gedaagd. Gingen vrouwen over tot moord of doodslag, dan behoorden de slachtoffers meestal tot de eigen huisgenoten of de mensen uit de buurt. Omgekeerd bestond het meeste geweld tegen vrouwen uit echtelijke geweld binnenshuis of het seksuele geweld tegen dienstmeisjes en andere vrouwen in zwakke posities. Werden vrouwen beledigd, dan reageerden zij met name als de eigen reputatie of die van hun huisgezin in twijfel werd getrokken. Tegelijk wijst de auteur nog eens op de vele interpretatieproblemen die een bron als de rechterlijke archieven met zich mee brengt.

De laatste twee bijdragen passen iets moeilijker in het geheel. *Jean Gelman Taylor* schrijft over de rol van mestieze vrouwen in de huwelijksstrategieën van vooraanstaande VOC-bestuurders in Batavia. Zij richt zich op drie gouverneurs-generaal uit de jaren 1691-1713, Willem van Outhoorn en zijn opvolgers Joan van Hoorn en Abraham van Riebeeck. Via hun halfbloedochters waren de drie bestuurders ook verwanten van elkaar. De auteur legt vervolgens uit dat vanaf ongeveer 1650 talrijke VOC-ambtenaren zich voor langere tijd en zelfs voor de rest van hun leven in Azië hadden gevestigd. Zij trouwden met lokale vrouwen, die vaak veel jonger waren dan zijzelf en hen dan ook regelmatig overleefden. Als rijke erfgenamen waren deze vrouwen, evenals hun mestieze dochters, een aantrekkelijke partij voor ambtenaren op zoek naar macht en invloed. Het is een interessante toevoeging aan de geijkte beschrijvingen van de VOC. Toch zou deze analyse evengoed tot de gezins-

geschiedenis of de geschiedenis van elites gerekend kunnen worden. De specifieke inbreng van vrouwengeschiedenis blijft in feite onduidelijk.

De bundel wordt tenslotte afgerond met een bijdrage van *Geneviève Fraisse* over het feminisme van de negentiende eeuw. Zij plaatst de verschillende ideeën nadrukkelijk in de filosofische stromingen van die tijd. Helaas past haar artikel nog het minst bij de andere bijdragen. De thema's die daar ter sprake kwamen worden door deze auteur slechts aange-roerd. – H.W. Roodenburg.

Weijer, Renate van de. *Dieren als werknemers. Cultuurhistorische aspecten van mens-dier relaties.* Tilburg: Noordbrabants Natuurmuseum, 1992. 125 p., talr. ill.; ISBN 90-6663-016-7.

Dit boekje is verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Dieren als werknemers. Beestachtig!?' in het Noordbrabants Natuurmuseum te Tilburg van 4 juli t/m 25 oktober 1992. Het bestaat uit een cultuurhistorisch gedeelte (p. 11-100) met een uitvoerige literatuurlijst (101-106) en een catalogus (107-121) die uit korte toelichtende teksten bij de 143 tentoongestelde voorwerpen bestaat.

Dieren worden door de mens voor tal van doeleinden gebruikt. In de tentoonstelling heeft men zich willen beperken tot die vormen van diergebruik waarbij de dieren specifieke handelingen moeten verrichten: bij allerlei vormen van vermaak, als hulp bij de jacht, als trek-dier, bij de bestrijding van plaagdieren en bij het genezen of voorkomen van ziekten. Niet aan de orde komt dus de veehouderij, want hier worden geen specifieke handelingen van de dieren geëist.

Renate van de Weijer stelt in haar inleiding dat de publikatie een aanzet tot de geschiedenis van de 'pre-industriële exploitatie van dieren in Zuid-Nederland' bedoelt te zijn, maar dat deze regelmatig wordt vergeleken met die in Noord-Nederland en andere Westeuropese landen. Dit gebeurt overigens zo vaak dat de lezer al spoedig vergeet dat het primair om Zuid-Nederland te doen was. Hetzelfde geldt voor de periode. Bij de meeste onderwerpen wordt dus getracht deze in een Europese context te plaatsen en de moderne ontwikkelingen te schetsen. Samen met de consequente bronvermelding maakt dit de publikatie juist tot een handig naslagwerkje.

Ik heb toch wel enige kritiek. Zo is de auteur niet steeds consequent in de vermelding van de maatschappelijke kritiek op de arbeidsomstandigheden van de 'werknemers'. Het is heel terecht dat ze die kritiek in een aantal gevallen wel vermeldt, want die kritiek behoort tot de maatschappelijke context van het diergebruik. Het is daarom jammer dat ze aan dit aspect geen aandacht besteedt bij de sportvisserij, de duivensport, de paardensport, het circus en de jacht. Wat de paardensport betreft signaleert ze alleen het dopingprobleem om het vervolgens direct met enkele anecdoten te bagatelliseren. Ook haar opmerking dat de jacht door selectief afschot van oude en zwakke dieren de wildstand op peil houdt, geeft een verkeerd beeld van de werkelijkheid. Het is de bekende rechtvaardiging van de jagers voor hun sport.

Ook bij het compileren van de vele uiteenlopende aspecten van het diergebruik is er wel eens iets verkeerd gegaan. Zo wordt ten onrechte gesteld dat het idee van de intrinsieke waarde van dieren in de negentiende eeuw tot de strafbaarstelling van dierenmishandeling geleid zou hebben. Het begrip intrinsieke waarde is nog van zeer recente datum. Een storende fout betreft het verspreidingskaartje van de regionale benamingen van de tortelduif. Ten onrechte concludeert de auteur hieruit dat men in het noordoosten van ons land het gebruik van de tortelduif in de volksgeneeskunde niet zou kennen. Kaart 14 van de Volkskunde-atlas, gebaseerd op de vragenlijst van het P.J. Meertens-Instituut uit 1957, leert al anders, evenals de antwoorden op de vragenlijst uit 1980, waarop, voor het eerst, expliciet naar de benamingen en de geneeskraft van de tortelduif wordt gevraagd (zie de verspreidingskaart in Jan Pluis en Erna Stupperich, 'De lachduif. Een cultuur-historisch onderzoek', *Mededelingen van het P.J. Meertens-Instituut* 38 (1986) 23-32; idem, *Die Lachtaube. Eine historische und volkskundliche Untersuchung* (Vreden 1986)). – Ton Dekker.

<Zedelijken> 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'. Een reeks rapporten uit 1851. Fotografische heruitgave verz. en ingel. door J.L. van Zanden. Wageningen: Vereniging voor landbouwgeschiedenis, 1991. (Agronomisch-historische bijdragen, XIV). 47 + 328 divers genummerde p.; ISBN 90-367-0240-2.

Tussen de talrijke landbouwkundige verhandelingen uit de negentiende eeuw die zich kenmerken door een wetenschappelijke benadering van agrarische problemen, bevindt zich een tiental streekgebonden rapporten met een afwijkend karakter. Ze gaan namelijk niet over voorstellen tot verbetering van de landbouw, maar over de zedelijke en materiële toestand van de plattelandsbevolking. Deze, in lengte van 7 tot 76 pagina's variërende rapporten, die tussen 1849 en 1853 in verschillende tijdschriften verschenen zijn en merendeels weinig bekend zijn, zijn nu fotografisch herdrukt en van een analyserende inleiding voorzien. Ze hebben betrekking op het platteland van de volgende regio's: Zeeland, Noord-Brabant, Drenthe, Noord-Holland, Friesland, Utrecht, het zuiden van Gelderland, het Zuiderzeegebied van de Veluwe en Salland; het laatste gebied heeft zelfs twee rapporten opgeleverd, één over de landbouwende klasse en één over de dagloners en bedeeden.

In de inleiding wijst Van Zanden op de overeenkomstige, klassiek-liberale herkomst van deze rapporten en de overige landbouwkundige geschriften, die spreekt uit het streven naar vooruitgang en het geloof in de rede en de redelijkheid van de mens. Belangrijker zijn echter de verschillen. De ongunstige economische situatie op het platteland na 1845 en de dreiging van sociale onrust sinds 1848 ('Een spook waart door Europa') vormden de directe aanleiding voor de plotselinge belangstelling voor de veelal slechte leefomstandigheden van de plattelandsbevolking. Deze belangstelling, die overigens maar enkele jaren standhield, heeft de voor die tijd unieke geschriften overgeleverd die in deze bundel bijeen zijn gebracht. Van Zanden werkt verder de niet onaanzienlijke regionale verschillen uit zoals deze uit de rapporten naar voren komen wat betreft: de materiële toestand (onder meer werkaanbod, werkloosheid, lonen, gezondheid, huisvesting), de zedelijke toestand (criminaliteit, huwelijksgedrag, godsdienstzin en dergelijke) en de voorgestelde middelen tot verbetering (zoals afschaffing van de tienden, nieuwe inpolderingen, verbeteringen van het onderwijs en veranderingen in de organisatie van de armenzorg). – Jozien Jobse.